

**سنت آموزش دینی میان زیدیان یمنی**  
**قرن هفتم هجری / سیزدهم میلادی:**  
**تحصیلات امام المهدی لدین الله احمد بن حسین بن قاسم**  
**(م ۱۲۵۸/۶۵۶)**

حسن انصاری و زابینه اشمیتکه  
 ترجمه محمد کاظم رحمتی

ادبیات غنی سیره‌نگاری که به گزارش احوال و شرح حال امامان می‌پردازد، گونه‌ای ادبی خاص در جوامع زیدی یمن و ایران است. این منابع به نحو معمول، توسط اصحاب نزدیک، کاتبان یا دیگر اشخاص در اطراف آنها تألیف شده است و گاه از حیث ساختار و واژگان، از سیره پیامبر متأثر است. کارکرد اولیه سیره‌ها، مشروعیت بخشی به ائمه است و بیان فضائل آنها، عنصر مهمی را در این گونه مدارک تشکیل می‌دهد. بخش‌های معمول در کتاب‌های سیره، ابوابی در آموزش دینی ائمه و ستایش تبحر آنها در دانش‌های مختلف و اعلان رسمی ادعای امامت (دعوه) و بیعت با آنها (عهد) است. به علاوه، منابع مستندی چون نامه‌نگاری‌های رسمی، پیمان‌نامه‌ها، فرمان‌ها، احکام حکومتی و خاطرات شخصی و غیره، اغلب بخش‌هایی از سیره را تشکیل می‌دهند. به معنی دقیق کلمه، کتاب‌های سیره، شاهد معاصر مهمی از ایام امارت خود ائمه است و مشتمل بر وقایع نامه‌های جزئی

۱. این مقاله ترجمه‌ای است از:

H. Ansari and S. Schmidtke, "The religious literary tradition among yth/13<sup>th</sup> century Yemeni Zaydis. The formation of the Imam al-MahdI Ii-DIn Allah Ahmad b. al-Husayn (d. 656/1258)", Journal of Islamic Manuscripts 2(2010), pp.165-222.

سنت آموزشی دینی میان زیدیان یمنی... / محمد کاظم رحمتی

سیاسی و نظامی و همین گونه تاریخ قبایل و گاهی تاریخ اجتماعی و روال معمول اداری روزگار آنهاست.<sup>۱</sup>

کهن ترین سیره، از امام الهادی الی الحق یحیی بن حسین (۲۴۵-۲۹۸ / ۸۹۵-۹۱۱)، بنیانگذار امامت زیدی در یمن است که توسط علی بن محمد عباسی علوی از اصحابش تألیف شده است.<sup>۲</sup> از میان کهن ترین شرح حال های ائمه نواحی خزری، سیره الناصر للحق اطروش (متوفی ۳۰۴ / ۹۱۷) است که فردی به نام اسفندیار بن مهنوش نیشابوری (حیات احتمالاً اوایل قرن پنجم هجری / یازدهم میلادی) است. این اثر تنها بر اساس نقل هایی از آن توسط عالم امامی ابن طاووس (۵۸۹-۶۶۴ / ۱۱۹۳-۱۲۶۶) شناخته شده است.<sup>۳</sup>

از میان منابع ابن مهنوش، اخبار الناصر للحق، تألیف ابوالحسین زاهد کاتب (که وی زیدی نبوده است) یکی از مشایخ روایت ابن مهنوش است.<sup>۴</sup> از کتاب اخبار الناصر در امالی ابوطالب هارونی

۱. مقاله حاضر، سومین مقاله از سلسله مقالات مربوط به بحث از انتقال علوم از ایران به یمن در قرون ششم هجری / دوازده میلادی و هفتم هجری / سیزدهم میلادی است. مطالعات نخست و دوم از سلسله تحقیقات درباره انتقال علوم از ایران به یمن با مشخصات زیر منتشر شده است:

"Mu tazilism after Abd al-Jabbar: Abu Rashid al-Nisaburi's *Kitab Masd'il al-khilaf fi l-usul*" *Studia Iranica* 39 (2010), pp. 227-78; "Mu tazilism in Rayy and Astarabad: Abu l-Fadl al-Abbas b. Sharwin" *Studia Iranica* [in press]

انجام تحقیق حاضر در چهارچوب طرح پژوهشی شورای اروپایی اف پی هفت (European Research Council's FP 7 project)

با عنوان بازیابی عقلانیت کلامی در جهان اسلام سده های میانه است (Rediscovering Theological Rationalism in the Medieval World of Islam). فرصت را مغتنم شمرده، از کامیلا آدانگ (Camilla Adang)، ویلفرد مادلونگ (Wilferd Madelung) و گرگور شوارب (Gregor Schwarb) برای تذکرات سودمندشان بر پیش نویس اولیه نوشتار حاضر، سپاس گذاری می کنم.

۲. برای مروری کلی بر ادبیات سیره نگاری نک: الربعی، مقدمه بر کتاب *سيرة الاميرين الجليلين الشريفيين*، مقدمه، ص ۳۶-۳۹.

Madelung, «al-Hamdani's description of Northern Yemen»; Gochenour, «A Revised Bibliography», pp. 312ff.

۳. سیره مذکور منبع اصلی بحث وان آرندونک (van Arendonk) در نوشته اش *De opkomst van het zaiditische imamaat in Yemen*

بوده و متن آن با این مشخصات منتشر شده است: العباسی العلوی، *سيرة الهادی الی الحق*، تحقیق سهیل زکار، بیروت، ۱۹۷۲ / ۱۳۹۲. درباره سیره مذکور همچنین بنگرید به: ایمن فؤاد سید، *مصادر تاریخ الیمن*، ص ۸۲-۸۳، شماره ۱؛ الحسینی، *مؤلفات*، ج ۲، ص ۱۱۵، شماره ۱۸۲۵؛ الحبشی، *مصادر*، ص ۴۷۳.

Madelung, «Land Ownership and Land Tax in Northern Yemen and Najran», pp. 189-207; GAS, pp. 346-47 # 9.

۴. کتاب سیر (سیره) الفاطمی الذی ملک طبرستان الحسن بن علی المعروف بالناصر للحق. بنگرید به: Kohlberg, *Medieval Muslim Scholar*, pp. 335-36 # 553.

نیز یادی شده است.<sup>۱</sup> ابن بلال در *تتمة المصابیح* (بنگرید به ادامه) از اخبار الناصر نقل قول کرده.<sup>۲</sup> هر چند نامشخص است که آیا عنوان اخیر به سیره ابن مهنوش درباره الناصر للحق اطروش اشاره دارد یا اخبار الناصر ابوالحسین.<sup>۳</sup> سیره امام الناصر لدین الله احمد بن یحیی بن حسین (م ۹۳۴/۳۲۲) توسط حامی پرشور و برجسته او عبدالله بن عمر همدانی در ضمن کتاب اخبار الزیدیه من اهل البيت - علیهم السلام - و شیعتهم باليمن تألیف مسلم بن محمد بن جعفر لحجی (متوفی ۱۱۵۰/۵۴۵ یا ۱۱۵۷/۵۵۲) است.<sup>۴</sup> دو شرح حال مسلم است که در سیره امام زیدی خزری المؤید بالله احمد بن حسین هارونی (۳۳۳-۴۱۱/۹۴۴-۱۰۲۰) نگاشته شده است. یکی توسط ابوطالب فارسی<sup>۵</sup> و دیگر به قلم المرشد بالله یحیی بن حسین بن اسماعیل جرجانی شجری (متولد ۱۰۲۱/۴۱۲ و م ۱۰۸۶/۴۷۹ یا ۱۱۰۶/۴۹۹).<sup>۶</sup> دیگر مثال‌ها از این ادبیات در میان زیدیان یمنی، سیره امام المنصور بالله قاسم بن علی عیانی (متولد میان ۹۲۲/۳۱۰ و ۹۵۱/۳۴۰، متوفی ۱۰۰۳/۳۹۳) توسط کاتبش ابوعبدالله حسین بن احمد بن یعقوب همدانی<sup>۷</sup>، سیره فرزند منصور عیانی، المهدی لدین الله حسین بن قاسم بن علی عیانی (م ۴۰۴) توسط مؤلفی ناشناخته<sup>۸</sup>، سیره دو تن از نوادگان منصور عیانی، پسران فرزند بزرگ‌تر او جعفر بن قاسم عیانی (م ۱۰۵۹/۴۵۰) شریف فاضل قاسم (م ۱۰۷۵/۴۶۸) و ذی الشریفین محمد (م ۱۰۸۴/۴۷۷) که کاتب امیر، قاضی، خطیب و شاعر رسمی مؤرخ بن احمد ربعی تألیف شده است؛<sup>۹</sup> سیره امام المتوکل علی الله احمد بن سلیمان بن محمد بن

۱. بنگرید به: ابن طاووس، *فرج المهموم*، قم، منشورات الرضی، ۱۳۶۳/۱۹۸۴، ص ۱۷۵.

۲. بنگرید به: قاضی جعفر، *تیسیر المطالب من (فی) امالی ابی طالب*، ص ۲۹۰.

۳. تحقیق الوجیه، عمان، ۲۰۰۲، ص ۶۰۵.

4. Madelung (ed.), *The Sira of Imam Ahmad b. Yahya Al-Nasir li-Din*.

برای توصیفی از این سیره همچنین بنگرید به: الحبشی، مصادر، ص ۴۷۳؛ الوجیه، اعلام، ص ۶۰۶، شماره ۶۱۹؛ انصاری، «تاریخ مسلم لحجی»؛

Gochenour, «A Revised Bibliography», pp. 315ff.

۵. بنگرید به: الحبشی، مؤلفات، ج ۲، ص ۱۰۸، شماره ۱۸۱۲. این کتاب مفقود شده است.

۶. تحقیق صالح عبدالله قربان (صنعا، ۲۰۰۳/۱۴۲۴) و محمد کاظم رحمتی در میراث بهارستان (مجموعه سیزده رساله) تهران، ۲۰۰۹/۱۳۸۸، ص ۳۸۸-۳۰۵.

۷. متن این کتاب با عنوان الحسین بن احمد بن یعقوب، *سیره الامام المنصور بالله القاسم بن علی العیانی*، صنعا، چاپ نخست، ۱۹۹۶/۱۴۱۷ منتشر شده است. همچنین بنگرید به: ایمن فؤاد سید، مصادر، ص ۸۳-۸۴، شماره ۳؛ الحبشی، مصادر، ص ۴۷۴؛ الوجیه، اعلام، ص ۴۷۱-۴۷۲؛

GAS, p. 347 # 10. Cf. also W Madelung, «Al-Mansur bi'llah», *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. 6, pp. 435-36.

۸. بنگرید به: الربعی، *سیره الامیرین الجلیلین*، مقدمه، ص ۳۶-۳۷.

۹. سیره مذکور که ما تنها متن مختصری از آن را در اختیار داریم و متن اصلی آن از دست رفته است، نخست توسط مادلونگ مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. بنگرید به:

Madelung, «The Sirat al-Amirayn al-Ajallayn al-Sharifayn al-Fadilayn», pp. 69-87.

همچنین بنگرید به: الحبشی، مصادر، ص ۴۷۴؛

سنت آموزشی دینی میان زیدیان یمنی.../ محمد کاظم رحمتی

مطهر (۵۰۰-۵۶۶/۱۱۰۶-۱۱۷۰) توسط سلیمان بن یحیی ثقفی (حیات قرن ششم هجری/دوازدهم میلادی)؛ سیره المنصور بالله عبدالله بن حمزه (متوفی ۶۱۴/۱۲۱۷) توسط کاتب برجسته او ابوفراس بن دعثم، فضل بن عباس بن علی بن محمد بن ابی القاسم<sup>۲</sup>؛ و سیره امام المهدی ابوطیر احمد بن حسین بن احمد (م ۶۵۶/۱۲۵۸) توسط شرف الدین یحیی بن قاسم حمزی (م ۶۷۷/۱۲۷۸-۱۲۷۹) که در مقاله حاضر به تفصیل بیشتری به آن خواهیم پرداخت.

شرح حال نویسی ائمه، گونه ادبی متداولی در میان نسلهای زیدیان بعدی یمنی همچنان تداوم داشته است. مثال‌هایی از این دست چون سیره‌های امام المتوکل علی الله مطهر بن یحیی حسنی (م ۶۹۷/۱۲۹۷-۱۲۹۸)، فرزندش المهدی لدین الله محمد بن مطهر (۶۶۰/۱۲۶۱-۱۲۶۲-۱۳۲۸/۷۲۹-۱۳۲۹) و نواده‌اش الواثق بالله مطهر بن محمد (متولد ۷۰۲/۱۳۰۲-۱۳۰۳، م ۷۹۳/۱۳۹۰-۱۳۹۱ یا ۸۰۲/۱۴۰۰) توسط الناصر بن احمد بن مطهر بن یحیی بن مرتضی بن مطهر حسنی (م ۸۰۲/۱۴۰۰)؛ سیره‌های امام المنصور بالله قاسم بن محمد بن علی (۹۶۷-۱۰۲۹/۱۵۵۹-۱۶۲۰) شخصی که سلسله قاسمی نام خود را از وی گرفته توسط احمد بن محمد شرفی (۹۸۲-۱۰۵۵/۱۵۶۴-۱۶۴۶) و مطهر بن محمد بن احمد جرموزی (م ۱۰۷۶/۱۶۶۶) که وی مطالب خود را عمدتاً از شرح حال و سیره شرفی اخذ کرده است؛ سیره دو پسران المنصور بالله، امام المؤید بالله محمد بن قاسم (۹۹۰-۱۰۵۴/

See also Gochenour, «A Revised Bibliography», pp. 312-13.

متن سیره مذکور با این عنوان منتشر شده است: مفرح بن احمد الربعی، سیره الامیرین الجلیلین الشریفین الفاضلین القاسم و محمد ابی جعفر بن الامام القاسم بن علی العیانی: نص تاریخی من القرن الخامس الهجری، تحقیق رضوان السید و عبدالغنی محمود عبدالعاطی، بیروت، ۱۹۹۳/۱۴۱۳.

۱. سلیمان بن یحیی ثقفی، سیره الامام/احمد بن سلیمان ۵۳۲-۵۶۶، الهرم (جیزه)، ۲۰۰۲. همچنین بنگرید به: الحسینی، مؤلفات، ج ۲، ص ۱۱۰، شماره ۱۸۱۵؛ الحبشی، مصادر، ص ۴۷۶؛ الوجیه، اعلام، ص ۴۷۱-۴۷۲، شماره ۴۶۸؛ ایمن فؤاد سید، مصادر، ص ۴۰۶، شماره ۱۱؛ الحبشی، مؤلفات، ص ۳۱-۳۶، شماره ۹.  
۲. مجلدات دوم و سوم این سیره با عنوان السیره الشریفه المنصوریه: سیره الامام عبدالله بن حمزه، ۵۹۳-۶۱۴هـ، تألیف ابی‌فراس بن دعثم، تحقیق عبدالغنی محمود عبدالعاطی، بیروت، ۱۹۹۳/۱۴۱۴ منتشر شده است. درباره سیره مذکور همچنین بنگرید به: الحبشی، مصادر، ص ۴۷۹؛ الوجیه، اعلام، ص ۷۴۹، شماره ۸۱۱. نسخه‌ای دیگر از مجلد دوم که برای تصحیح مورد مراجعه مصحح نبوده، در کتابخانه واتیکان، نسخه‌های عربی، شماره ۱۶۰۱ موجود است. بنگرید به: Levi Della Vida, Elenco, vol. 1, p. 131.

حسن انصاری نسخه‌ای از مجلد چهارم سیره مذکور که گمان می‌شد، از دست رفته را معرفی کرده است. بنگرید به: «نامه‌هایی به گیلان».

۳. سیره المتوکل علی الله مطهر بن یحیی و اولاده. بنگرید به: ایمن فؤاد سید، مصادر، ص ۱۵۷، شماره ۱؛ الحبشی، مصادر، ص ۴۸۸؛ الوجیه، اعلام، ص ۱۰۵۷-۱۰۵۸، شماره ۱۱۳۹. بخشی از این سیره در نسخه ای خطی در کتابخانه آمبروزیانا، نسخه عربی ۲/۵۵، برگ‌های ۹۶ الف-۱۰۶ الف باقی مانده است. بنگرید به:

Lofgren/Traini, Catalogue, p. 28 # 55.

درباره المتوکل المهدی و الواثق بنگرید به: الحبشی، مصادر، ص ۶۰-۶۱؛ ۶۴-۶۷، شماره ۱۹، ص ۸۶-۹۰، شماره ۲۴.

۴. درباره المنصور القاسم و سلسله قاسمی بنگرید به:

Klaric, Untersuchungen zurpolitischen Geschichte der qasimidischen Dynastie.

۱۵۸۲-۱۶۴۴) توسط جرموزی<sup>۱</sup> و امام المتوکل علی الله اسماعیل بن قاسم بن محمد (متولد حدود ۱۶۱۰/۱۰۱۹، م ۱۶۶۵/۱۰۷۹-۱۶۶۶) باز نیز نگاشته جرموزی<sup>۲</sup>؛ سیره‌های امام المنصور بالله حمیدالدین محمد بن یحیی (م ۱۹۰۴/۱۳۲۲) توسط علی بن عبدالله اریانی (م ۱۹۰۵/۱۳۲۳)؛ سیره امام المتوکل یحیی بن محمد حمید الدین (۱۲۸۵-۱۳۶۷/۱۸۹۶-۱۹۴۸) توسط عبدالکریم بن احمد بن عبدالله مطهر صنعانی (م ۱۹۴۷/۱۳۶۶-۱۹۴۸)<sup>۳</sup>.

کتاب‌های سیره همچنین منابع اولیه برای گونه ادبی دیگر مرتبط را تشکیل می‌دهد، کتاب‌های مجموعه‌های تراجم که منحصرأ به شرح حال ائمه زیدی اختصاص دارند. این گونه کتاب‌ها اغلب مطالبی از شرح احوال امامان زیدی دارند که اکنون متن آنها در دست نیست و مفقود شده‌اند. مثال‌های اصلی و مهم از این گونه ادبی، کتاب المصابیح نوشته ابوالعباس احمد بن ابراهیم بن حسن

از دامریس پوتک (Damaris Pottek) برای توجه دادن ما به این مطالعه تشکر خود را بیان می‌کنیم. همچنین بنگرید به:

J. R. Blackburn, «al-Mansur bi-llah,» The Encyclopaedia of Islam. New Edition, vol. 6, pp. 436-7; Tritton, The rise of the Imams of Sanaa, which is based on a partial manuscript copy of al-Sharafi's sira preserved in Edinburgh. On al-Sharafi's al-Laali al-mudia fi ah bar al-aimma al-zaydiyya see also Klaric, Untersuchungen zur politischen Geschichte der qasimidischen Dynastie, pp. 36-37.

چاپ عکسی از نسخه سیره جرموزی، الدرّة المضيّة فی السیرة القاسمیة با عنوان بدیل دیگر کتاب یعنی کتاب النبیة المشیرة الی جمل من عیون السیرة، فی اخبار مولانا امیر المؤمنین و سید المسلمین المنصور بالله رب العالمین القاسم بن محمد بن علی (صنعا، ۱۹۸۲) منتشر شده است.

۱. عنوان سیره مذکور چنین است: الجوهرة المضيّة فی تاریخ الخلیفة المؤمنین و یا الجوهر المنيرة من عیون اخبار السیره. تصحیحی از متن در ضمن مطالعه‌ای که الثور انجام داده، آمده است. بنگرید به: الثور، بناء الدولة القاسمیة.

۲. المتوکل بن محمد الجرموزی، تحفة الاسماع و الابصار بما فی السیرة المتوکلیة من غرائب الاخبار: سیرة الامام المتوکل علی الله اسماعیل بن القاسم، ۱۰۱۹-۱۰۸۷ هجری، تحقیق عبدالحکیم بن عبدالمجید الحجری، صنعا، ۲۰۰۲/۱۴۲۳. همچنین بنگرید به: الحسینی، مؤلفات، ج ۲، ص ۱۰۹، شماره ۱۸۱۴؛ الوجیه، اعلام، ص ۱۰۳۵-۱۰۳۶، شماره ۱۱۱؛

J. R. Blackburn, «Al-Mutawakkil ala llah,» The Encyclopaedia of Islam. New Edition, vol. 7, pp. 778- 79.

همچنین بنگرید به: الغالی، الامام المتوکل علی الله، ص ۲۰۱ به بعد. برای نگاشته‌های تاریخ جرموزی مذکور در تحفه. درباره سه سیره‌ای که جرموزی نگاشته همین گونه بنگرید به:

Klaric, Untersuchungen zur politischen Geschichte der qasimidischen Dynastie, pp. 37ff.

۳. این سیره چندین بار منتشر شده است: الف - علی بن عبدالله الاریانی، سیرة الامام محمد بن یحیی عماد الدین المسمی بالدرر المنثورة فی سیرة الامام المنصور، دو جلد، تحقیق محمد عیسی صالحیه، عمان/ بیروت، ۱۹۹۶؛ ب - الموقف البینی من الحکم العثماني الثاني، مع تحقیق مخطوطة الدرر المنثورة فی سیرة الامام المنصور محمد بن یحیی بن حمیدالدین، تحقیق امه الملك اسماعیل قاسم النور (دمشق، ۲۰۰۸).

۴. عبدالکریم بن احمد مطهر، سیرة الامام یحیی بن محمد حمید الدین، المسمی کتبیة الحکمة من سیرة امام الامة، دو جلد، تحقیق محمد عیسی صالحیه، عمان، ۱۹۹۸. همچنین بنگرید به: الوجیه، اعلام، ص ۵۵۷-۵۵۸، شماره ۵۶۲. درباره یحیی بن محمد همچنین بنگرید به:

A. Rouad, «Yahya b. Muhammad,» The Encyclopaedia of Islam. New Edition, vol. 11, pp. 247-48 (with further references).

سنت آموزشی دینی میان زیدیان یمنی... / محمد کاظم رحمتی

حسنی (م ۳۵۲/۹۶۳) و تتمه آن، *تتمه المصابیح* نوشته شاگرد ابوالعباس احمد حسنی، یعنی ابوالحسن علی بن بلال آملی.<sup>۱</sup> کتاب *المصابیح* همچنین یکی از منابع مهم کتاب *الإفادة فی تاریخ الأئمة السادة* نوشته امام الناطق بالحق ابوطالب یحیی بن حسین بطحانی (م ۴۲۴/۱۰۳۳) است.<sup>۲</sup> دیگر کتاب مهم این گونه ادبی، کتاب *الحدائق الوردیة فی مناقب الأئمة الزیدیة* تألیف حسام‌الدین ابوعبدالله حمید بن احمد محلی (۵۸۲-۶۵۲/۱۱۸۶-۱۲۵۴) است که خود او به نحو گسترده‌ای از کتاب *المصابیح* و کتاب *الافادة الناطق بالحق* استفاده کرده است. او همچنین مطالب ارزنده‌ای از گمشده آورده است.<sup>۳</sup> در منابع همچنین *سيرة (سیر) الأئمة* از عالم زیدی بهاء‌الدین یوسف بن ابی الحسن دیلمی گیلانی یاد شده است.<sup>۴</sup> همچنین در همین گونه ادبی، نامه بهاء‌الدین به عمران بن حسن بن ناصر عذری همدانی که وی این نامه را در ۶۰۷/۱۲۰۱-۱۲۱۱ دریافت کرده، قرار می‌گیرد. متن اخیر که ممکن است همان *سيرة (یا سیر) الأئمة* باشد، عمدتاً مشتمل بر اطلاعاتی درباره ائمه زیدی خزری و جامعه زیدی پس از ابوطالب الناطق تا روزگار نگارش آن توسط یوسف است.<sup>۵</sup>

۱. بنگرید به: الحسینی، مؤلفات، ج ۱، ص ۲۴۶، شماره ۶۷۵، ج ۳، ص ۲۲، شماره ۲۸۹۹؛ ایمن فؤاد سید، مصادر، ص ۸۴، شماره ۴؛

GALS, vol. 1, p. 556 # 1a.

بخشی از دو کتاب در ضمن کتاب *مادلونگ، اخبار الأئمة*، ص ۵۳-۷۵ آمده است. تمام متن دو کتاب با این مشخصات منتشر شده است: ابوالعباس احمد بن ابراهیم الحسینی، *المصابیح فی سيرة و التاريخ*، تحقیق عبدالله بن عبدالله بن احمد الحوئی (عمان، ۲۰۰۲). درباره مؤلف کتاب *المصابیح* همچنین بنگرید به:

W Madelung, «Hasani, Abu l-Abbas Ahmad b. Ebrahim,» *Encyclopaedia Iranica*, vol. 12, p. 41.

درباره ابن بلال بنگرید به: انصاری، «کتابی حدیثی».

۲. بنگرید به: الحسینی، مؤلفات، ج ۱، ص ۱۴۰، شماره ۳۶۱؛ ایمن فؤاد سید، مصادر، ص ۹۱-۹۲. بخشی از متن در ضمن کتاب *مادلونگ، اخبار الأئمة الزیدیة*، ص ۷۷-۱۱۸ چاپ شده است. تمام متن را ابراهیم بن مجد الدین المؤیدی (صعده، ۲۰۰۱) و محمد کاظم رحمتی (تهران، ۲۰۰۹) منتشر کرده‌اند. درباره محتویات کتاب *الافادة* بنگرید به: انصاری، «کتابی ارزشمند».

۳. بنگرید به: الحسینی، مؤلفات، ج ۱، ص ۴۲۰، شماره ۱۲۳۱؛ ایمن فؤاد سید، مصادر، ص ۱۲۷-۱۲۸، شماره ۱؛

GAL, vol. ۱, p. ۳۹۷ # ۹; GALS, vol. ۱, p. ۵۶۰ # ۹.

تصویر نسخه برگردان کتاب (کتابت شده توسط احمد بن عبدالله بن احمد الصعدي، تاریخ پایان فراغت از کتابت آن محرم ۱۳۵۷/مارس ۱۹۳۸) در صنعاء، ۱۹۸۲ منتشر شده است. (تجدید چاپ در دمشق، ۱۴۰۵/۱۹۸۵، چاپ دوم). بخشی از متن در ضمن کتاب *مادلونگ، اخبار الأئمة الزیدیة*، ص ۱۷۱-۳۴۹ تصحیح شده است. تصحیحی از تمام متن را المرتضی بن زید المحطوری الحسینی در صنعاء، ۲۰۰۲ منتشر کرده است. تصحیحی انتقادی از بخش دوم کتاب مشتمل بر شرح حال امام المنصور بالله، با ترجمه انگلیسی در ضمن اثر زیر آمده است:

Abdulla al-Shamahi, *Al-Imam al-Mansur 'Abdullah b. Hamzah b. Sulayman (d. 614/1217). A biography by his disciple Al-Faqih Humayd b. Ahmad al-Muhalli (d. 652/1254) in his work al-Hada'iq al-Wardiyyah fi Manaqib Aimmah al-Zaydiyyah. A Critical Edition 1-2*, Dissertation Glasgow 2003.

۴. بنگرید به: الحسینی، مؤلفات، ج ۲، ص ۱۰۶، شماره ۱۸۰۴.

۵. تصحیحی از این متن در ضمن کتاب *مادلونگ، اخبار الأئمة الزیدیة*، ص ۱۳۵-۱۶۱ آمده است. همچنین بنگرید

به بحث مشترکمان با عنوان:

«Iranian Zaydism during the ۷th/۱۳th century».

کتاب *الحدائق محلی* بعدها توسط جمال‌الدین محمد بن علی بن یونس زحیف (یا زحیف) سعدی مشهور به ابن فند با عنوان *اللواحق الندیة بالحدائق الوردیه* که در ۱۵۱۰/۹۱۶ نگاشته شده و همچنین به *مأثر الابرار فی تفصیل مجملات جواهر الاخبار* نیز شهرت دارد و کتاب دیگری توسط احمد بن محمد شرفی (م ۱۰۵۵/۱۶۴۵-۱۶۴۶) در اثرش با عنوان *اللائلی المضية فی اخبار الأئمة الزیدیه* تداوم داشته است.<sup>۲</sup> یکی از مهم‌ترین مثال‌های اخیر از این گونه ادبی، *التحف شرح الزلف یا التحف الفاطمیه علی الزلف الإمامیه* نوشته مجدالدین بن محمد بن منصور مؤیدی (م ۲۰۰۷/۱۴۲۸) است.<sup>۳</sup> گونه سوم مرتبط با ادبیات سیره‌نویسی، کتاب‌هایی هستند که شرح حال و احوال سادات یا اعضاء خاندان پیامبر (اهل بیت) را در بردارد که به شهادت رسیده‌اند. این گونه نگاشته‌ها، تلفیقی از دو گونه ادبی بیشتر معرفی شده و ادبیات مقاتل‌نگاری است.<sup>۴</sup> مثالهای بارز از این شیوه ادبی، اخبار محمد بن ابراهیم و ابی السرایا نوشته ابوالفضل نصر بن مزاحم منقری (متوفی ۸۲۷/۲۱۲)،<sup>۵</sup> علی بن محمد نوفلی (حیات نیمه دوم قرن سوم هجری / هفتم میلادی) کتاب *الاخبار*،<sup>۶</sup> احمد بن سهل رازی (حیات اواخر قرن سوم هجری / نهم میلادی) *اخبار فخر و خبر یحیی بن عبدالله*،<sup>۷</sup> ابوالعباس احمد بن عبیدالله

۱. بنگرید به: الحسینی، *مؤلفات*، ج ۲، ص ۴۱۱، شماره ۲۶۷۵؛ ایمن فؤاد سید، *مصادر*، ص ۱۹۶، شماره ۴. کتاب با این عنوان منتشر شده است: محمد بن علی ابن فند، *مأثر الابرار فی تفصیل مجملات جواهر الاخبار* و یسمی *اللواحق الندیة بالحدائق الوردیه*؛ شرح بسامه السید صارم الدین الوزير، سه جلد؛ تحقیق عبدالسلام عباس الوجیه و خالد قاسم محمد المتوکل (عمان، ۲۰۰۲).

۲. Cf. GAL, vol. 1, p. 397 # 9i; GALS, vol. 1, p. 560 # 9.

۳. بنگرید به: الحسینی، *مؤلفات*، ج ۱، ص ۲۵۵، شماره های ۷۰۷ و ۷۰۸. کتاب مذکور چندین بار منتشر شده است.  
4. Cf. Gunther, "Maqatil literature"; Modarressi, Tradition and survival, pp. 101 (Kitab maqatal Amir al-Muminin of Jabir al-Ju'fi, d. 128/745-6), 102 (Kitab maqatal al-Husayn by the same author), 144 (Kitab khuruj Muhammad b. 'AbdAllah wa-maqtalihi and Kitab khuruj Sahib Fakhkh wa-maqtalihi of Abu Muhammad al-Ja'fari, fl. late 2nd/8th century), 230 (Maqatal Amir al-muminin of Ghiyath b. Ibrahim); Gunther, Quellenuntersuchungen, passim.

برای فهرستی از ساداتی که به قتل رسیده‌اند، بنگرید به: ابن فندق، *لباب الانساب و الالقاب و الاعقاب*، تحقیق سید مهدی رجایی، قم، ۲۰۰۷/۱۴۲۸، ج ۱، ص ۳۹۵-۴۳۱. درباره کتاب مقتل الحسین ابو مخنف (متولد حدود ۶۸۹/۷۰، متوفی ۷۷۵/۱۵۷) بنگرید به: Sezgin, Abu Mihnaf.

۵. بنگرید به: انصاری، «دو نسخه».

۶. کتاب مذکور بر اساس منابع متأخر با این عنوان بازسازی شده است: ابوالحسن علی بن محمد بن سلیمان التوفلی، کتاب *الاخبار*، تحقیق و مقدمه رسول جعفریان، قم، ۱۳۸۷/۲۰۰۹ یا ۲۰۱۰. درباره نوفلی همچنین بنگرید به: Gunther, «al-Nawfali's Lost History».

گونتر (Gunther) همچنین از دیگر آثار مرتبط با عنوان اخبار بحث کرده است.

۷. درباره این کتاب بنگرید به:

Jarrar, «Some Lights on an Early Zaydite Manuscript», pp. 279-97.

ماهر جرار کتاب را با عنوان *اخبار فخر و خبر یحیی بن عبدالله* تألیف احمد بن سهل رازی (م ربع نخست قرن چهارم هجری / دهم میلادی)، بیروت، ۱۹۹۵، منتشر کرده است. همچنین بنگرید به: همو، مقاله «اربع رسائل الزیدیه المبکرة»، ص ۲۶۷-۳۰۴. برای تاریخ احتمالی حیات احمد بن سهل رازی بنگرید به: مدرسی، مکتب، ص ۲۶۲، پاورقی.

سنت آموزشی دینی میان زیدیان یمنی.../ محمد کاظم رحمتی

بن محمد بن عمار ثقفی (متوفی حدود ۹۲۶/۳۱۴)، کتاب المبیضة فی اخبار مقاتل آل ابی طالب<sup>۱</sup> و ابوالفرج اصفهانی (متوفی ۹۶۷/۳۵۶) مقاتل الطالبیین است.<sup>۲</sup> این کتابها به همراه کتاب المصابیح حسنی و الافادة الناطق بالحق منابع مهم کتاب الحداثی الوردیه محلی بوده است.

سیره امام المهدي لدين الله ابوطير احمد بن حسين بن احمد بن قاسم صاحب ذيبين<sup>۳</sup> (متولد ذو القعدة ۶۱۲/ فوریه - مارس ۱۲۱۶، متوفی صفر ۶۵۶/ فوریه - مارس ۱۲۵۸) توسط شرف الدين يحيى بن قاسم بن يحيى بن قاسم بن يحيى بن حمزه حمزی (متوفی ۶۷۷/ ۱۲۷۸-۱۲۷۹)<sup>۴</sup>، تألیف شده که رویدادهای ایام امامت المهدي را تا زمان درگذشت وی در ۱۲۵۸/۶۵۶ ثبت کرده است. شرف‌الدین نگارش سیره خود را در ربیع الاول ۶۴۶/ ژوئن - ژولای ۱۲۴۸ آن گونه که وی در خطبه آغازین کتاب بیان داشته، شروع کرده که مقارن با اعلام امامت احمد در قلعه ثلاً در صفر ۶۴۶/ می - ژوئن ۱۲۴۸ بوده است.

از همان آغاز، امامت احمد مورد اعتراضاتی قرار گرفته بود که ناشی از اختلافاتی بود که جامعه زیدی یمن را در پی مرگ امام المنصور بالله عبدالله بن حمزه در ۱۲۱۷/۶۱۴ با آن مواجهه شده بود. در حالی که ادعای امامت او در آغاز توسط بنو حمزه، نوادگان المنصور بالله و بنوهادی مورد حمایت قرار گرفته بود، روابط او با بنو رسول در جنوب یمن مدام میان صلح و جنگ بوده است. از

۱. بنگرید به: ابن ندیم، فهرست، تحقیق رضا تجدد، ص ۱۶۶؛ الخطیب البغدادی، تاریخ بغداد، ج ۷، ص ۴؛ یاقوت، معجم البلدان، ج ۱، ص ۳۶۴-۳۶۷. درباره ثقفی همچنین بنگرید به:

Gunther, «al-Nawfali's Lost History», pp. 251 # 1, 252 n. 52 (specifically on his al-Mubayyada) and passim.

2. On this work, see Günther, Quellenuntersuchungen; idem, "... nor have I learned it from any book of theirs"; idem, "Abū l-Faraj al-Isfahānī," Encyclopaedia of Islam. Three, 2007-3, pp. 51-55; idem, "al-Nawfali's Lost History".

۳. درباره ذیبین، مکانی در بیست کیلومتری ریدة البون بنگرید به: الاکوع، هجر العلم، ج ۲، ص ۷۴۰؛ الحجری، مجموع البلدان الیمن، ج ۱، ص ۳۵۱-۳۵۳.

۴. این لقب برگرفته از نامش است که در نسخه خطی مورد مراجعه این گونه ذکر شده است. درباره او بنگرید به: GAL, vol. 1, p. 388 # 6; GALS, vol. 1, p. 551 # 6

بروکلمان به خطا نام او را یحیی بن ابی القاسم ذکر کرده است؛ ایمن فؤاد سید، مصادر، ص ۱۲۹؛ الوجیه، اعلام، ص ۱۱۴۳-۱۱۴۴، شماره ۱۲۰۶؛ ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۴، ص ۵۰۵، شماره ۱۳۵۴. همچنین در انتهای نسخه متن سیره آمده است، در برگ ۱۲۶ب، یادداشت بلندی درباره شرح حال او آمده است. بر طبق ۱۷۸/۱C آمبرزیانا گفته مسوری (مجموع الاجازات، نسخه موجود در یک کتابخانه ناشناس یمنی، صفحات ۴۱۹-۴۲۰ و نسخه از کتاب مسوری در کتابخانه شخصی عبدالرحمان شایم (بنگرید به ادامه، پی نوشت ۴۸) یحیی مؤلف کتاب الرد علی الباطنیة (که با عنوان کشف الاسرار و هتک الاسرار من محجوب الباطنیة الکفار نیز شناخته می‌شود) نیز نگاشته است. بنگرید به: این‌فند؛ مآثر الابرار، ج ۲، ص ۶۰۸. از الرسالة الهادمة لاساس دعوة الظالمه (ردیه‌ای بر مخالفان امام المهدي خاصه الحسن بن وهاب الحمزی که نسخه‌ای از آن در کتابخانه مکتبه آل الوزير باقی مانده بنگرید به: الحبشی، فهرس، ص ۶۵. درباره کتاب بنگرید به: الاکوع، هجر العلم، ج ۳، ص ۱۳۰۳ و شرح قصیده الامام المنصور بالله.



نظر سلسله نسب احمد بن حسین از اعقاب بنو حمزه و یا بنیانگذار امامت زیدیه در یمن الهادی الی الحق یا منصور بالله قاسم بن علی بن علی عیانی<sup>۱</sup> (م ۳۹۳/۱۰۰۳) نبوده است<sup>۲</sup>، بلکه تنها نسب از امام قاسم بن ابراهیم رسی (م ۲۴۶/۸۶۰) می‌برده است<sup>۳</sup> و او بیشترین تلاش خود را جهت خاتمه دادن به شقاق دیرپای میان زیدیه صرف کرد. ستیز و اختلافات میان ابوطیر و بنو حمزه در ۶۴۷/۱۲۴۹ آغاز شده بود. این اختلافات زمانی که در ۶۵۱/۱۲۵۳ بنو حمزه صراحتاً از بنو رسول حمایت کردند و با المهدی به مخالفت علنی پرداختند، روبه فزونی نهاد. در حالی که بنو حمزه در مخالفت خود با ابوطیر، از سوی استاد پیشین احمد بن حسین و حامی نخستین او، احمد بن محمد رصاص حفید (م ۶۵۶/۱۲۵۸) حمایت می‌شدند<sup>۴</sup>، ابوطیر نیز به نوبه خود از حمایت و پشتیبانی دو عالم

۱. درباره او بنگرید به قبل، پی نوشت ۱۱.

۲. نسب او اغلب این گونه ذکر شده است: احمد بن الحسین بن احمد بن القاسم بن عبدالله بن القاسم بن احمد بن ابی البرکات اسماعیل بن احمد بن القاسم بن محمد بن القاسم (الرسی) بن ابراهیم طباطبا بن اسماعیل بن ابراهیم بن الحسن المثنی بن الحسن السبط ابن ابی علی بن ابی طالب. درباره احمد بن الحسین بنگرید به: الخزرجی، العقد الفاخر، ج ۱، ص ۲۷۰-۲۷۹، شماره ۷۴؛ همو، العقود للؤلؤیه، ج ۱، ص ۷۶ به بعد، ابن‌الدبیع، قره‌العیون، ج ۲، ص ۱۳-۳۴؛ الشامی، تاریخ الیمن الفکری، ج ۳، ص ۱۸۲-۲۲۹؛ زیارة، ائمة الیمن، ج ۱، ص ۱۵۲-۱۷۶؛ یحیی بن الحسین بن القاسم، غایة الامانی، ج ۱، ص ۴۲۹-۴۴۵؛ ابن‌فند، مآثر الابرار، ج ۲، ص ۸۶۷-۸۸۶، الحیشی، مؤلفات، ص ۵۰-۵۱، شماره ۱۳؛ الاکوع، هجر العلم، ج ۲، ص ۷۴۱-۷۴۴.

GAL, vol. 1, p. 510 # 12; GALs, vol. 1, p. 702 # 12; R. Strothmann [J. G. R. Smith, J. R. Blackburn], «al-Mahdi li-Din Allah Ahmad», The Encyclopaedia of Islam. New Edition, vol. 5, p. 1240.

همچنین شرح حال تفصیلی زندگی او را مصحح مجموعه آثارش در مقدمه کتابش با عنوان مجموع رسائل الامام الشهيد المهدی احمد بن الحسین، تحقیق عبدالکریم احمد جدیان، ص ۳-۸۵ آورده است. درباره عبدالله بن زید العنسی و ستیز کلامی و سیاسی میان او و رصاص بنگرید به تک نگاری مشترکمان درباره او با عنوان:

Zaydi Mu tazilism in 7th/13th century Yemen.

درباره محلی بنگرید به:

Schwarb, Handbook, # 373 (with further references).

میان نگاشته‌های ابوطیر خاصه باید از اثر با عنوان حلیفة القرآن فی نکت من احکام اهل الزمان، الرسالة الزاجرة لصالحي الامه عن اسائة الظن بالائمة و رسالة جواب الشيخ عطية النجرانی که در آن وی بر مشروعیت ادعای امامتش علیه مخالفینش استدلال کرده است. تصحیحی از این رساله‌ها در مجموع رسائل الامام الشهيد المهدی احمد ابن الحسین، ص ۹۱-۱۲۱، ۱۲۵-۱۴۰، ۱۵۱-۱۷۶ آمده است. مجموعه نسخه‌ای خطی با عنوان مجموع رسائل و الفتاوی المهدی احمد بن الحسین (مورخ جمادی الثاني ۶۸۸/ ژوئن - ژولای ۱۲۸۹) که همچنین مشتمل بر المفید الجامع لمن ظومات غریب الشرائع در کتابخانه بریتانیا (Or. ۳۸۱۱ = formerly Glaser # ۹۸) موجود است. بنگرید به: العمری، مصادر، ص ۱۶۹-۱۷۱؛

Rieu, Supplement, pp. 221-22 # 346.

۳. الحفید در ابتدا نامه‌ای در حمایت از امامت المهدی به زیدیان گیلان و دیلمان نگاشته است. متن نامه مذکور را ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۱، ص ۴۲۱-۴۳۰ آورده است.

4. Cf. MS Ambrosiana, C 178/1, f. 3b.

(افزوده‌ها از دیگر منابع، در پرانتز ذکر شده است). «فصل و نحن نذكر جملاً من مناقبه و خصائصه التي تفردها و برز علی غیره فی مضمارها، فتبدأ بنسبه الشريف ثم مولده علیه السلام ثم صفته ثم نشأته ثم خصائصه فی العبادة و الورع

سنت آموزشی دینی میان زیدیان یمنی... / محمد کاظم رحمتی

برجسته زیدی، حمید بن احمد بن محمد محلی (۵۸۲-۶۵۲/۱۱۸۶-۱۲۵۴) و عبدالله بن زید عنسی (۵۹۳/۱۱۹۶-۱۱۹۷-۱۲۶۹/۶۶۷) برخوردار بود. احمد بن حسین سرانجام در ۱۲۵۸/۶۵۶ طی نبردهایش با مخالفانش کشته شد. این مخالفت و خصومت علیه امام المهدی لدین الله اساساً از سوی تمام گروه‌های درون جامعه زیدیه از یک مرحله یا دورانی از حکومتش، اساس و مبنای نگارش سیره وی توسط شرف الدین یحیی است. سیره وی به وضوح، هدف حمایت از ادعای امامتش را دنبال می‌کند و در صدد رد نمودن ادعا و استدلال‌های مخالفان اوست. این مطلب از توصیف محتویات سیره که مؤلف آن طی یکی از نخستین فصول کتاب ارائه کرده، هویداست. در آنجا او شرح داده که فضایل امام را به نحو عام بیان خواهد کرد و سپس به نحو خاصی از نسب شریفش، تولد، جوانی، تحصیلات و در پی آن، توصیفی از زهدش، عبادتش، ورع و زهدش، کرم و نجابتش، زیبایی ظاهری، حسن قضاوت و ذکاوتش، فضائل و مناقبش در علوم و ثبات قلب سخن خواهد گفت. در پی این مطلب، توصیفی از حسن خلق او در معاشرت با مردم اهل زمانش، لطف و نیکویی و خوبی‌هایی که او از خود برجا نهاده است. پس از آن، مؤلف سیره حوادث ایام و روزگارش را سال به سال ذکر کرده است.<sup>۱</sup>

اهمیت اولیه و اصلی بخش سیره که به ذکر تحصیلات احمد بن حسین پرداخته که در ادامه متن تحقیق شده آن آمده، این است که تصویر تفصیلی از حیات فکری یمن در طی قرن هفتم هجری / سیزدهم میلادی ارائه می‌دهد و ما را درباره ویژگی‌های تحصیلی عالمان در این دوره آگاه می‌کند. فزون‌تر، مطالب مذکور اطلاعاتی به ما در خصوص کتاب‌هایی که بخشی از انتقال گسترده علوم از ایران به یمن بوده و در پی اتحاد زیدیان خزری و یمنی طی امامت ابوطالب اخیر (متوفی ۱۱۲۶/۵۲۰) آغاز شده و در قرن ششم هجری / دوازدهم میلادی تا مرگ امام المنصور بالله عبدالله بن حمزه در ۱۲۱۷/۶۱۴ رو به فزونی نهاده بود، می‌دهد.

آن گونه که در سنت آموزشی و تحصیلی اسلامی معمول بوده، احمد در پنج سالگی یا اندکی پس از آن، آموزش خود را با فراگیری قرآن (بند ۲) آغاز کرده که در هفت سالگی در آن تبحر یافت (بند ۱). این هنگام مقارن با درگذشت پدر او بود و پس از آن او تحت کفالت و سرپرستی عمویش،

و الزهد ثم خصائصه في الكرم و السخاء ثم خصائصه في حسن الخلق ثم في جودة رايه و توقدالمعيته ثم نذكر مناقبه في العلم ثم مناقبه في ثبات القلب ثم نذكر مناقبه في البلاغة ثم نذكر حسن معاشرته لأهل زمانه حتى غلب على قلوبهم حبه [ ثم نذكر جملاً من فضائله و برکاته ] ثم نذكر السبب الداعي له الى القيام ثم نذكر دعوته العامة و بيعته ثم نتكلم في سيرته على وجه الاجمال نبدأ بأول سنة نذكر حوادثها فإذا انقضت ذكرنا السنة التي بعدها و حوادثها سنة سنة حتى نأتي على مدة دولته الى أن مضى شهيداً فائزاً يحصل السبق مؤدياً لما أمره الله به في أمر الأمة لا نستثنى في ذلك إلا مشيئة الله و لطفه و امتنانه».

۱. اعداد مذکور در پرانتز به ضمیمه آمده در ادامه مقاله اشاره دارد.

سلیمان بن احمد بن قاسم<sup>۱</sup> (۳۱۰) قرار گرفت، شخصی که در بعد بر تحصیلاتش نظارت داشت (بند ۱). احمد نزد عمویش طی سالهای بعد ماند و آموزشهای خود درباره قرآن را ادامه داد. همین گونه در شعر، تا آنکه در دوازده سالگی یا کمی پس از آن، عمویش او را در مدرسه سلت نام نویسی کرد (۱۶۰)، مدرسه‌ای که در ناحیه بنوقیس که در آنجا شماری از عالمان برجسته روزگار اقامت داشتند؛ از جمله: حمید بن احمد محلی (۱۷۰)، عمران بن حسن بن ناصر شتوی عذری (۱۸۰)، برادر وی اسعد بن حسن بن ناصر (۱۱۰)، قاسم بن احمد شاکری (۲۶۰)، احمد بن غزیو بن عواض حمیری (۸۰)، محمد بن علی بن احمد بن یعیش صنعانی (۲۲۰)، حسن بن بقاء تهامی قیسی (۱۵۰)، زید بن جعفر باقری (۳۲۰)، حسن بن احمد عنسی (۱۴۰) و سعید بن حنظله (۲۹۰). از میان افراد مذکور، احمد بسیار به احمد بن غزیو نزدیک بود و نزد وی، برخی از آثار اولیه فقهی را خوانده است (بند ۳). مرحله بعدی در تحصیلات در همان منطقه و نزد قاسم بن احمد شاکری (۲۶۰) بود و او استاد مهم وی گردید (بند ۴). گفته شده که احمد بن حسن بر مسئله توحید تمرکز داشته و کتابهای مختلف کلامی را که جملگی توسط عالمان یمنی تألیف شده، یعنی *الخلاصة النافعة* نوشته احمد رصاص (۶۴۰)، *المؤثرات* حسن رصاص (۷۱۰) و کتاب *الایضاح* حمید محلی، شرحی بر کتاب *مصباح العلوم* احمد رصاص (۵۰۰) را خوانده است. از میان این آثار، *خلاصة النافعة* و *الایضاح* آثار جامع در کلام بوده‌اند و هر دو کتاب، مسلماً سطحی فراتر از کتابهای سطح پایین داشته‌اند، در حالی که *المؤثرات* حسن رصاص، رساله‌ای تخصصی‌تر در باب علیت بوده است. پس از آن (بند ۵) گفته شده که احمد بن حسین نزد استادش شاکری اثر مختصر کلامی حسن رصاص یعنی *التحصيل* (۱۰۲۰) را خوانده است (۲۶۰). شاکری برای آنکه احمد، متن کتاب حسن رصاص را بهتر بفهمد، مطالب آن را با بهره‌گیری از شرح آن کتاب توسط حسین بن مسلم تهامی، *الاکلیل شرح معانی التحصيل* (۵۳۰) تدریس می‌کرده است. کتاب *التبيان* رصاص که مبتنی بر کتاب *ياقوتة الايمان* و *وسيلة البرهان* ابن شروین (۱۱۰۰) و دو اثر جامع توسط دو تن از متکلمان شاخه بهشمی معتزله، یعنی کتاب *المحیط بالتکلیف* عبد الجبار و یکی از کتابهای شاگرد و جانشین او در ریاست بر بهشمیه، ابورشید نیشابوری، *الخلافة* که اثر نخست ظاهراً اشاره به تحریر ابن متویه از کتاب *محیط عبد الجبار* و عنوان *المجموع فی المحیط بالتکلیف* دارد (۷۴۰) و عنوان دوم به احتمال فراوان اشاره به *مسائل الخلاف بیننا و بین المشبهة و المجبرة و الخوارج و المرجئة* (۶۹۰) دارد را، خوانده است (بند ۵). همان‌گونه که در قبل ذکر شد، استاد منحصر احمد بن حسین، در این دوران قاسم بن احمد شاکری بوده است (۲۶۰) (بند ۵).

پس از آن، احمد به حوث نقل مکان کرد (۱۱۵۰) در مدرسه المنصوریه، یکی از مهم‌ترین مدارس

۱. این ترتیب، برخلاف سنت متداول مدارس در بغداد معاصر حیات وی بوده است که فقه پیش از دیگر علوم چون کلام و یا اصول فقه تعلیم داده می‌شده است. بنگرید به:

Makdisi, The rise of colleges.

سنت آموزشی دینی میان زیدیان یمنی... / محمد کاظم رحمتی

در آن هنگام که برخی از مهم‌ترین عالمان روزگارش تدریس می‌کردند، نام نویسی کرد؛ (از عالمان نامور در آنجا) احمد بن محمد بن حسن رصاص حفید (۵۰۰)، احمد بن محمد اکوع (الشعلة الاکوع) (۴۰۰)، احمد بن علی ضمیمی (۲۰۰)، محمد بن یحیی صنعانی (۲۳۰) و فضل بن یحیی بن جعفر بن احمد بن ابی یحیی (۱۳۰) مهم‌ترین عالمان هستند (بند ۶). تمرکز احمد بن حسین، همچنان در کلام ادامه یافت. برخلاف مطالعات پیشین در کلام، عمده کتاب‌هایی که او در این مرحله مورد مطالعه قرار داد، به قلم عبدالجبار و معتزلیان بعدی اهل ری و دیگر مناطق ایران بود. نزد احمد رصاص، او شرح الاصول الخمسة و محیط قاضی عبدالجبار را خواند، احتمالاً به روایت مانکدیم (تعلیق شرح الاصول الخمسة) (۹۲۰) و ابن متویه (المجموع فی المحيط بالتکلیف) (۷۴۰) و در طبیعیات، تذکره فی احکام الجواهر و الاعراض ابن متویه (۹۸۰) و حسن رصاص الکفایة فی الصفات و الاحکام (۶۱۰) را خواند.

سپس او کتاب المعتمد فی اصول الدین ابن ملاحمی (۸۰۰) و اثر مختصرتر او، کتاب الفائق فی اصول الدین (۴۵۰) را که هر دو کتاب دربردارنده دیدگاه‌های عقیدتی ابوالحسین بصری بود و به دنبال آن، کتاب الخلافية ابورشید نیشابوری (۶۹۰) و الخلافية بین البغدادیین و البصریین (۷۰۰) و دو کتاب تألیف علی بن حسین بن محمد سیاه (شاه) سریجان (سریجان)، یعنی شرح او بر کتاب الدعامة الناطق بالحق، کتاب المحيط (۷۵۰) و شرح الاصول الکبیر، احتمالاً شرح شرحی بر کتاب الاصول ابن خلاد (۹۱۰). در همین دوران، احمد بن حسین، کتاب الاحاطة تألیف الموفق بالله ابوعبدالله حسین بن اسماعیل شجری جرجانی (متوفی پس از ۱۰۲۹/۴۲۰) (۵۲۰) و همچنین کتاب السید ابی طالب فی اللطیف (۶۶۰) را خوانده است. مشخص نیست که کدام یک از کتاب‌های الناطق بالحق ابوطالب، منظور نظر است.

از میان کتاب‌های کلامی مؤلفان یمنی، او در این مرحله از تحصیلاتش فراگرفته، شرح ناشناخته‌ای بر کتاب الاکلیل حسین بن مسلم تهانی (۵۳۰) و الکواکب الدرّیه حمید محلی است (۶۰۰) (بند ۶). در حالی که او همچنان به فراگیری دانش کلام مشغول بوده، نزد شعله اکوع (۴۰۰) فراگیری حدیث و سیر را آغاز کرده، کتاب‌هایی را که از جمله آنها کتاب اصول الاحکام فی المسائل الحلال و الحرام امام متوکل علی الله احمد بن سلیمان (۱۱۲۰)، مالی امام احمد بن عیسی (متوفی ۸۶۱/۲۴۷) (۳۶۰) و سیره پیامبر تألیف ابن هشام را خوانده است (۹۴۰). در مورد کتاب اخیر، گفته شده که او آن را پیش‌تر نزد عمران بن حسن بن ناصر خوانده است (۱۸۰).

عمده کتاب‌های دیگر که در این بخش از آنها یاد شده، توسط زیدیان خزری تألیف شده‌اند؛ یعنی کتاب الامالی الخمیسیه، تحریری از امالی المرشد بالله یحیی بن حسین بن اسماعیل شجری (۴۰۰، ۱۰۸)، الامالی الاثنینیة او (یا الانوار) (۳۹۰)، کتاب الاعتبار و سلوة العارفین نوشته الموفق بالله (۵۴۰)، تبسیر المطالب من (یا فی) امالی ابی طالب به روایت شمس‌الدین قاضی جعفر بن احمد صنعانی (متوفی ۵۷۳/۱۱۷۷-۱۱۷۸) (۳۷۰) و همین گونه کتاب الریاض همدانی (۸۷۰). در این

بخش همچنین برخی آثار حدیثی امامی که در میان زیدیه تداول و رواج داشته، چون نهج البلاغه تدوین شریف رضی (متوفی ۱۰۱۵/۴۰۶) (۸۴<) شرحی بر کتاب اخیر توسط سید صدر الدین سرخسی، اعلام نهج البلاغه (۳۵<) و العمدة ابن بطریق (۱۱۱<) یاد شده است. اثر غریب مذکور در این بخش، المستصفی لشافعیه است که شاید اشاره‌ای به المستصفی من علم الاصول ابو حامد عزالی (متوفی ۱۱۱۱/۵۰۵) که همان گونه که از عنوان آن بر می آید، اثری در اصول فقه است (۸۷<).

محتمل است که خواندن نسخه‌های خطی مختلف بتواند باعث تصحیح بخش اخیر گردد و در اصل، اشاره به الشفاء فی احوال المصطفی تألیف قاضی عیاض (متوفی ۱۱۴۹/۵۴۴) باشد (۹۳<) (بند ۷)، چرا که در ضمن فهرست تحصیلات او، کتاب‌های اصول فقه که او خوانده، نام این کتاب‌ها به خصوص ذکر شده‌اند: از جمله کتاب‌های عالمان یمنی او، کتاب الحاصر فی اصول الفقه، نوشته استادش، احمد بن عزیزو حمیری (۴۸<) که مبتنی بر کتاب المعتمد فی اصول الفقه ابوالحسین بصری بوده، صفوة الاختیار نوشته امام المنصور بالله عبدالله بن حمزه (۸۸<) و الفائق حسن رصاص (۴۶<) یاد شده است. در پی این فهرست، سه اثر جامع دیگر در اصول فقه، نگاشته عالمان کهن تر ذکر شده است: کتاب المعتمد نوشته ابوالحسین بصری (۸۱<)، کتاب التجرید ابن ملاحمی (۱۰۳<) و کتاب الموجز امام الناطق بالحق (۷۸<) (بند ۸).

مؤلف سیره همچنین افزوده که احمد، کتاب المعتمد قاضی القضاة در اصول فقه را خوانده است. دانسته نیست که عبدالجبار کتابی با چنین عنوانی نوشته باشد. ممکن است که این خطا در ذکر کتاب العمد یا شرح العمد باشد که منبع دیگر شناخته شده‌ای، تأیید رسیدن کتاب (یا کتاب‌هایی) مذکور به یمن ندارد (۷۹<) (بند ۹). تنها زمانی که احمد به ۲۴ سالگی رسید، او به تحصیل فقه پرداخت و مهم‌ترین استادش در این خصوص، محمد بن ابی السعادات (۲۰<) و علی بن حسین امیر بوده است (۹<).

عناوین مذکور در این بخش دلالت دارد که او تمام عمده آثار سه گانه سنت فقهی زیدیه را خوانده است: الف - فقه الهادی مندرج در کتاب الاحکام تألیف الهادی الی الحق (۳۴<)، التحرير تألیف ابوطالب هارونی (۱۰۱<) به همراه شرح آن تألیف قاضی زید بن محمد کلاری (۵۵<)، الوافی نوشته علی بن بلال آملی (۱۱۳<)، شمس الشریعة تألیف سلیمان بن ناصر (۸۹<)، کتابی نامشخص از علی

1. Cf. Ahlwardt, Verzeichniss der arabischen Handschriften, vol. 9, pp. 249-50 # 9741. See also GAL, vol. 1, p. 388 # 6; GALS, vol. 1, p. 551 # 6;

ایمن فؤاد سید، مصادر، ص ۱۲۹، شماره ۱۶؛ الحیشی، مصادر، ص ۴۸۱. نسخه بخش نخست مجموعه گلاس (مشمول بر ۲۳ نسخه است) که ادوارد گلاس (Eduard Glaser) در دوره نخستین سفرش به یمن (۱۸۸۲-۱۸۸۴) جمع آوری کرده و متعاقباً به کتابخانه سلطنتی برلین (اکنون کتابخانه ملی برلین) فروخته است. بنگرید به:

Ahlwardt, Kurzes Verzeichniss, p. ۴۴ # ۲۴۸.

درباره تاریخچه مجموعه گلاس بنگرید به: مقاله مشترکمان با عنوان:

«Mu'tazilism after 'Abd al-Jabbar», passim.

سنت آموزشی دینی میان زیدیان یمنی... / محمد کاظم رحمتی

بن سلیمان (۶۷<) و کتاب‌های جمال الدین علی بن حسین (۹<) و همین گونه تألیفات قاسم بن ابراهیم و نوادگانش که اساس المذهب الهادی بوده.

ب - فقه ناصر اطروش آمده در کتاب الإبانة تألیف ابوجعفر هوسمی به همراه شرح وی بر آن (۴۹<) همچنین کتاب الکافی (۵۸<) و ج - نظرات فقهی ابوالحسین هارونی المؤید بالله مشهور به فقه المؤیدی آمده در کتاب تعلیق تألیف المؤید بالله (۱۰۵<)، تعلیق ابومضر (۴۱<) و مجموع علی خلیل (۶۸<) به علاوه او فتاوی المنصور بالله همچون کتاب المهدبش (۷۲<) و رسائل وی را خوانده است (۸۶<) (بند ۱۰).

در طی آخرین مرحله از تحصیلاتش میان سال‌های ۶۳۷ و ۶۴۶ یعنی زمانی که وی در ۲۵ سالگی و ۳۴ سالگی بوده، احمد تحصیلات فقهی خود را ادامه داد و از جمله خواندن فقه شافعی و کتاب‌های علوم قرآنی تمرکز نمود. به علاوه کتاب‌های تفسیر حاکم جشمی (۱۰۰<) و تفسیر البلغة لمن لا يحضره المفسر فی تفسیر القرآن العظیم (محمد بن محمد بن احمد) طوسی (۴۲<) او کتاب‌های عبدالجبار همدانی (۸۳<) و کتاب‌های عالم کمتر شناخته شده طریقی (۸۲<) در متشابهاات را خوانده است. او همچنین شماری از تفاسیر زیدی نام برده نشده (تفسیر اهل البیت علیهم السلام) را خوانده است. استاد مهم او در این علوم، احمد بن حنبل بوده است (۳<) (بند ۱۱). آخرین سال از این مرحله تحصیلاتش ۱۲۴۸/۶۴۶، مقارن با اعلام امامت از سوی خود احمد بوده است. بخش با ذکر بندهای دیگری در جزئیات تحصیلاتش در حوزه‌های نحو و لغت ادامه یافته است (بند ۱۲). همچنین نکات بیشتری در خصوص تحصیلات حدیثی و علوم قرآن او (بند ۱۳) و فقه (بندهای ۱۴-۱۵) آمده است. محتمل است که مؤلف سیره، این دانش‌ها و آثار را افزوده که احمد در حقیقت در مراحل اولیه تحصیلاتش آنها را خوانده است. فصل با بخش مبسوطی که کتاب‌های سیره مربوط به امامان پیشین را ذکر کرده، خاتمه یافته است (بندهای ۱۶، ۱۷). هدف از این بخش به نظر می‌رسد که اساساً مدافعه نگارانه بوده و محتمل نیست که بخشی از تحصیلات رسمی بوده باشد. همین مطلب در خصوص جملات پایانی صادق است که شایستگی‌های وی بر امامت، مورد تأکید قرار گرفته است.

\*\*\*

تصحیح انتقادی فصل در پی آمده، از سیره امام المهدی لدین الله احمد بن حسین تألیف شده توسط شرف الدین یحیی بن قاسم بن حمزه حمزی که اختصاص به تحصیلات امام دارد، مبتنی بر نسخه‌های معرفی شده از متن سیره است:

(أ) نسخه خطی کتابخانه ملی برلین، نسخه خطی ۱۱۲۷۲ (acc. ۱۳۰۳ or).<sup>۱</sup> بخشی از آن را

۱. ایمن فؤاد سید، مصادر، ص ۱۲۹، شماره ۱۶؛ الحبشی، مصادر، ص ۴۸۱؛ Cf. Lofgren/Traini, Catalogue, p. 214 # 434. See also GAL, vol. 1, p. 388 # 6; GALS, vol. 1, p. 551 # 6.

عبدالله بن حسین بن حسن بن صالح در ۱۰۹۷/۱۶۸۶ و بخشی دیگر را عبداللطیف بن احمد بن عبدالملک بن وجیه در حدود ۱۱۵۱/۱۷۳۸ کتابت کرده است. متن سیره در این نسخه به صورت ناقص باقی مانده و برگ‌های نسخه به هم ریخته است. ترتیب و توالی درست متن به قرار زیر است: ۱-۱۲ (برگ ۶ به بعد)، ۲۴۱-۲۴۶ (برگ ۳ به بعد)، ۳۱-۱۰۰ (برگ ۴۶ به بعد)، افتادگی، ۱۰۱-۲۳۸ (برگ ۶۷ به بعد)، افتادگی، ۲۴۷-۲۴۸ (برگ ۱)، ۱۳-۳۰ (برگ ۹ به بعد)، ۲۴۹-۲۹۲ (برگ ۲۲ به بعد)، ۲۳۹-۲۴۰ (برگ ۱)، ۲۹۳-۲۹۸ (برگ ۳ به بعد). بخش مرتبط در صفحات ۷، سطر ۲۴- ص ۱۱، سطر ۴ نسخه است.

(ب) نسخه خطی کتابخانه امروزیانا، C۱۷۸/۱، برگ‌های ۲ب- ۱۲۶ است که توسط عبدالرب بن محمد بن قاسم بن احمد کتابت شده است.<sup>۱</sup> بخش مرتبط در برگ‌های ۴ب- ۶ الف است.

(ج) نسخه موجود در یک کتابخانه ناشناخته شخصی یمنی است (استنساخ از آن در دار المخطوطات صنعاء نگهداری می‌شود. شماره و رده بندی میکروفیلم در آن نیست و نسخه در هیچ یک از فهرست‌های منتشر شده کتابخانه نیامده است)، در ۱۸۵ برگ. تاریخ فراغت از استنساخ نسخه ۲۹ شعبان ۱۰۹۸/ ۱۰ ژوئیه ۱۶۷۸ است. بخش مربوط در برگ‌های ۴ب، سطر ۳۰- برگ ۶ب، سطر ۱۰ است.

(د) نسخه‌ای موجود در یک کتابخانه شخصی ناشناخته یمنی (که تصویر دیجیتالی آن توسط مؤسسه امام زید بن علی الثقافیه در اختیار ما قرار گرفته است). کتابت نسخه در روز جمعه ۱۴ شعبان ۱۳۱۰/ ۳ مارس ۱۸۹۳ پایان یافته است. بخش مرتبط در برگ‌های ۴ب، سطر ۲۰- برگ ۷ب، سطر ۱۱ است.

دسترسی به نسخه زیر برای ما میسر نشد:

نسخه خطی جامع کبیر (الغریبه)، تاریخ ۱۱۶ (یا ۲۵۷۱) نسخه فاقد تاریخ (۱۶۹ برگ).<sup>۲</sup> نسخه خطی جامع کبیر، ۲۱۰ برگ، کتابت شده در ۱۰۶۶/۱۶۵۵-۱۶۵۶. از نسخه - که ذکری از آن در هیچ یک از فهراس منتشر شده جامع کبیر صنعاء نیامده - توسط هیأت علمی اعزامی مصری به یمن، میکروفیلمی تهیه شده است (میکروفیلم ۲۱۶۳، دار الکتب قاهره).

مختصری از سیره مشتمل بر گزارش تحصیلات امام را احمد بن سعدالدین بن حسین مسوری (۱۰۰۷-۱۰۷۹/۱۵۹۸-۱۶۶۸) در مجموع الاجازات (همچنین مشهور به اجازات المسوری) آورده که نسخه‌های زیر از آن در دسترس ما بوده است:

۱. نسخه در دو فهرست کتابخانه معرفی شده و هرکدام، شماره نسخه‌ای متفاوت برای آن ذکر کرده‌اند. عیسوی و المالح، فهرس، ص ۶۷۵ (تاریخ ۱۱۶): عیسوی و دیگران، فهرست، ج ۲، ص ۱۴۹۵ (شماره ۲۵۷۱). همچنین بنگرید به: الحبشی، مصادر، ص ۴۸۱ که نسخه‌ای از کتاب در جامع صنعاء غریبه بدون اشاره به شماره نسخه یا اطلاع دیگری سخن گفته است.

۲. بنگرید به: قائمه بالمخطوطات العربیة، ص ۲۳، شماره ۲۱۶. همچنین بنگرید به ایمن فؤاد سید، مصادر، ص ۱۲۹، شماره ۱۶.

(هـ) نسخه‌ای از یک کتابخانه ناشناخته در یمن. تصویری از نسخه مذکور در کتابخانه خصوصی عبدالرحمان شایم موجود است. بخش مربوط، در صفحات ۴۲۱-۴۳۳ آمده است.  
(و) نسخه موجود در یک کتابخانه ناشناخته یمنی (تفسیر دیجیتالی از این نسخه توسط مؤسسه امام زید بن علی الثقافیه در اختیار ما قرار گرفت). بخش مربوط در صفحات ۳۵۶-۳۶۲ است.  
فصل فی نشأته علیه السلام<sup>۱</sup>

۱. نشأ فی حجر أبویه سنین<sup>۲</sup> قریبة<sup>۳</sup>، (د ۵) و اختار الله لواده رضى الله عنه ما هو أصلح من الانتقال إلى دار رحمته<sup>۴</sup> و هو ابن سبع سنين بعد أن<sup>۵</sup> كان قد أكمل كتاب الله تعالى. ثم كَفَلَهُ<sup>۶</sup> عمه السيد<sup>۷</sup> الشريف<sup>۸</sup> الزاهد الطاهر سليمان بن أحمد بن القاسم (۳۱) و كان رحمة الله<sup>۹</sup> (ج ۴ ب) أحد الزهاد في زمانه رفض<sup>۱۰</sup> كثيراً من ملاذ الدنيا من مناكحها و ملابسها و لازم الزهد و العزلة عن<sup>۱۱</sup> الناس. فعني في تعليمه و تهذيبه و تأديبه و كان عليه السلام ممن شهدت له الفراسة رضيعاً أن لا يكون وضيعاً، و حُكِمَتْ له الشمائل غلاماً أن يكون قرماً<sup>۱۲</sup> هماماً، تخيل فيه مخائل الإمامة، و تلوح<sup>۱۳</sup> على غرته أنوار الزعامة.

۲. و كان ابتداءه بالقرآن الكريم<sup>۱۴</sup> و هو ابن خمس سنين أو يزيد<sup>۱۵</sup> قليلاً، و لقد روى لنا عن نفسه عليه السلام<sup>۱۶</sup> من عجيب الفطنة، و روى غيره من الثقات ممن كانوا يشاهدونه من توقُّد فطنته و ألمعيته ما لم تجر العادة بمثله فيمن هو في سنه<sup>۱۷</sup>.

۱. عليه السلام: -، أ.

۲. سنين: سنين، ب.

۳. فصل فی ... قریبة: -، ه و.

۴. رضى الله ... رحمته: عليه السلام ما عنده، ه و.

۵. أن: + قد، د.

۶. بعد أن كان ... كفله: فكفله، ه و.

۷. السيد: -، ه و.

۸. السيد الشريف: الشريف السيد، ب.

۹. و كان رحمة الله: -، و؛ و كان رحمة الله عليه، ب.

۱۰. رفض: و رفض، ه.

۱۱. عن: من، ه و.

۱۲. قرماً: قرنا، ه.

۱۳. و تلوح: ويلوح، و.

۱۴. الكريم: -، ه ز.

۱۵. يزيد: تزيد، و.

۱۶. عليه السلام: سلام الله عليه، ب ه و.

۱۷. سنه: منه، و.



۳. و لم یزل فی دراسة القرآن العظیم<sup>۱</sup> و تلاوته<sup>۲</sup>، و التعلّم<sup>۳</sup> فی غیره لما<sup>۴</sup> یصلح لمن هو فی سنه من الشعر، و ما یجرى مجراه من الأراجیز و الحكم<sup>۵</sup> حتی بلغ اثنتی عشرة سنة أو یزید قليلاً، و نقله عمه الطاهر من الهجرة (أ) المباركة إلى مدرسة مسلت<sup>۷</sup> (۱۱۶) ببلد بنی<sup>۸</sup> قیس من ظاهر همدان، و كانت المدرسة فی ذلك الأوان نظام عقد العلم، و قبله أهل الإسلام و الفضل<sup>۹</sup>، كان سکنها<sup>۱۰</sup> فی ذلك العصر<sup>۱۱</sup> الفیه الإمام الألعی ترجمان المتکلمین و عمدة<sup>۱۲</sup> المجتهدين و المتجهدين<sup>۱۳</sup> حمید بن أحمد المحلی بن محمد بن أحمد بن عبد الواحد بن عبد الرزاق<sup>۱۴</sup> بن إبراهیم بن أبی القاسم بن علی المحلی الصنعانی<sup>۱۵</sup> (۱۷) رحمة الله تعالی<sup>۱۶</sup>، و كان یسکن حیناً فی الشاهل غربی بلد<sup>۱۷</sup> بنی شاور السّود (۱۱۷)، و الفقیه العالم الفاضل<sup>۱۸</sup> الحافظ<sup>۱۹</sup> المحدث<sup>۲۰</sup> الكامل<sup>۲۱</sup> ترجمان القرآن جمال الدین<sup>۲۲</sup> عمران بن الحسن بن ناصر<sup>۲۳</sup> (۱۸)، و أخوه الفقیه العالم شرف الدین أسعد بن الحسن بن ناصر (۱۱)، و الفقیه العلامة اللسان المنطیق<sup>۲۴</sup> نظام الدین القاسم بن أحمد الشاکری (۲۶)، و الفقیه الزاهد الورع قدوة الزهاد فخر الدین أحمد بن عزیز<sup>۲۵</sup> بن عواض الحمیری<sup>۲۶</sup> (۸)، و الفقیه العالم الأديب إمام

۱. العظیم: الکریم، ب.
۲. العظیم و تلاوته: الکریم، ه و.
۳. و التعلّم: و التعلیم، أ ب ج د.
۴. لما: لمن، أ.
۵. و الحكم: -، ه و.
۶. یزید: تزید، و.
۷. مسلت: مسلّب، ه.
۸. بنی: -، ج.
۹. الفضل: -، ه و.
۱۰. سکنها: سکنها، أ.
۱۱. العصر: -، و.
۱۲. و عمدة: عمدة، أ ج د.
۱۳. و المتجهدين: + حسام الدین أبا عبدالله، ه؛ حسام الدین أبا عبدالله، ب.
۱۴. الرزاق، أ.
۱۵. بن محمد بن أحمد ... الصنعانی: -، ب ه و.
۱۶. رحمة الله تعالی: رحمة الله علیه، ج د ه و.
۱۷. بلد: -، ه و.
۱۸. الفاضل: -، ب.
۱۹. العالم الفاضل الحافظ: الحافظ العالم، ه و.
۲۰. الكامل: -، ه و.
۲۱. جمال الدین: -، ه و.
۲۲. ناصر: + العندی، ب.
۲۳. المنطیق: المنطق، أ و.
۲۴. عزیز: غزیو، أ؛ عریق، ج؛ غریف، د؛ غزیو، ه؛ غریق، و.
۲۵. الحمیری: الشاکری، ج.

الأدب<sup>۱</sup> سابق الدین<sup>۲</sup> محمد بن علی بن أحمد<sup>۳</sup> بن يعيش الصنعاني<sup>۴</sup> (← ۲۲)، و الفقيه العلامة شرف الدين الحسن بن البقاء التهامي القيسي (← ۱۵)، والفقيه العالم اللسان زيد بن جعفر الباقری (← ۳۲)، والقاضي العالم الحسن بن أحمد العنسي<sup>۵</sup> (← ۱۴)، و الفقيه الطاهر العالم سعيد بن حنظلة (← ۲۹)، و غير هؤلاء من عيون أهل الدين المتمسكين بالعلم فاختص<sup>۶</sup> به ليلاً و نهاراً الفقيه<sup>۷</sup> الزاهد المطهر<sup>۸</sup> فخر الدين (د ۵ ب) أحمد بن عزيو<sup>۹</sup> (← ۸) فكان سميره و قرينه و المتولى لتهديه و تعليمه طرائق<sup>۱۰</sup> الأدب و الطهارة حتى لقد<sup>۱۱</sup> كان<sup>۱۲</sup> الناظر يعجب من أدبه و طهارته مع صغر سنه.

۴. ثم ابتدأ بعد ذلك<sup>۱۳</sup> من الفنون بعد معرفته لأبواب<sup>۱۴</sup> في<sup>۱۵</sup> الطهارات، و نكت في<sup>۱۶</sup> العبادات، و جمل من أصول الشرعيات بالتوحيد<sup>۱۷</sup>، فكانت قراءته أولاً على الفقيه العلامة اللوذعي قاسم بن أحمد الشاكري (← ۲۶)، إذ كان في ذلك الفن خليجاً يطمو<sup>۱۸</sup> مدوده<sup>۱۹</sup>، فقرأ عليه مختصراً مفيداً. ثم قرأ كتاب<sup>۲۰</sup> الخلاصة النافعة (← ۶۴) بشرح<sup>۲۱</sup> واسع، ثم قرأ المؤثرات للشيخ الإمام حسام الدين الحسن بن محمد الرصاص (← ۷۱)، (ب ۵ أ) كل ذلك يضبطه غيباً، ثم قرأ شرح الإيضاح الذي وضعه الإمام الفقيه<sup>۲۲</sup> حسام الدين حميد بن أحمد (← ۵۰). كل هذه الكتب يضبطها غيباً و يعقل<sup>۲۳</sup> معانيها و تعجب<sup>۲۴</sup>

۱. إمام الأدب: -، ج؛ إمام الدين، ب.
۲. سابق الدين: -، ب.
۳. بن أحمد: -، ب ه و.
۴. الصنعاني: -، ب و.
۵. سابق الدين: -، ب.
۶. بن أحمد: -، ب ه و.
۷. الصنعاني: -، ب و.
۸. والفقيه العالم اللسان ... العنسي: -، ج.
۹. الطاهر العالم: العالم الطاهر، ه و.
۱۰. فاختص: و اختص، ب.
۱۱. الفقيه: + الطاهر، ب.
۱۲. المطهر: + بن، أ.
۱۳. عزيو: غويو، أ؛ غريق، ج؛ غريف، د؛ غريو، ه.
۱۴. طرائق: طرائف، ج.
۱۵. لأبواب: + الكتب، ب.
۱۶. في: -، ه و.
۱۷. في: -، ه و.
۱۸. بالتوحيد: بالتوحيد، ه.
۱۹. يطمو: تطمو،
۲۰. أ ب ج ه مدوده: الدودة، أ د ب قدوده، ج.
۲۱. قرأ كتاب: -، ب.
۲۲. بشرح: شرح، أ ب.
۲۳. الإمام الفقيه: الفقيه الإمام، ج د ه و؛ الإمام، ب.
۲۴. و يعقل: و ينتقل، و.
۲۵. و تعجب: و يعجب، أ.

العلماء<sup>۱</sup> من حسن لهجته<sup>۲</sup> و براعته.  
 ۵. ثم قرأ مذاكرةً عقوداً<sup>۳</sup> على كتاب التحصيل للشيخ الإمام<sup>۴</sup> الحسن بن محمد الرصاص (ك ۱۰۲)، وكانت هذه المذاكرة من العجائب، أخذت معانيها من كتاب المحيط (ج ۵ أ) بالتكليف<sup>۵</sup> لقاضي القضاة عبد الجبار بن أحمد (ك ۷۴)، ثم من كتاب الإكليل في<sup>۶</sup> شرح معاني التحصيل للفقهاء العلامة الحسين<sup>۷</sup> بن مسلم التهامي (ك ۵۳)، ثم من كتاب التبيان<sup>۸</sup> في شرح<sup>۹</sup> ياقوتة الإيمان للحسن<sup>۱۰</sup> الرصاص (ك ۱۱۰)، ثم من<sup>۱۱</sup> خلافة أبي رشيد (ك ۶۹) وغيره<sup>۱۲</sup> من<sup>۱۳</sup> الكتب المعينة، كان الفقيه<sup>۱۴</sup> القاسم بن أحمد الشاكري<sup>۱۵</sup> (ك ۲۶) يترجم هذه المذاكرة و يضبط معانيها<sup>۱۶</sup> من الكتب المذكورة و غيرها، ثم يلقي<sup>۱۷</sup> عليه الصفحتين<sup>۱۸</sup> و الثلاث<sup>۱۹</sup> و ربما أكثر من ذلك، فأكثر ما يقرأ<sup>۲۰</sup> عليه شرفين أو ثلاثة، ثم يضبطها غيباً و يحفظها، و لعل هذه المذاكرة تمت في قريب من مئتي<sup>۲۱</sup> عشر<sup>۲۲</sup>، و لعل نساختها<sup>۲۳</sup> في ثلاثين سلطانية أو نحو ذلك<sup>۲۴</sup>، و كان عليه السلام في خلال<sup>۲۵</sup> قراءته يقرأ عليه عدة من الدرس و هو في وقت القيلولة<sup>۲۶</sup> و فراغ الخاطر لا يشتغل بغير النظر في الكتب و المراجعة حتى أتم المذاكرة، و هو

۱. العلماء: الناس و العلماء، د.
۲. لهجته: بهجته، أ ج و.
۳. عقوداً: + موسومة بكتاب الحاضر، ب.
۴. الإمام: + محمد، هـ.
۵. بالتكليف: -، ب.
۶. في -، أ ج.
۷. الحسين: الحسن، أ ب ج د.
۸. من: في، ب.
۹. التبيان: البيان، أ.
۱۰. شرح: بشرح، ج.
۱۱. للحسن: + بن محمد، ب.
۱۲. من: -، ب.
۱۳. وغيره: و غير، و.
۱۴. من: هذه، أ ج و هـ.
۱۵. كان الفقيه: -، ب.
۱۶. الشاكري: -، ب هـ و.
۱۷. و يضبط معانيها: و يضبطها + (حاشية) أي معانيها، ب.
۱۸. يلقي: تلقى، و.
۱۹. الصفحتين: النفتين، ب.
۲۰. و الثلاث: مكرر في هـ و.
۲۱. يقرأ: وفق، ب.
۲۲. مئتي: ثمانى، ب.
۲۳. عشر: معشر، ج؛ + لعل نسا، د.
۲۴. نساختها: -، هـ.
۲۵. و لعله هذه ... أو نحو ذلك: حاشيه في هامش هـ؛ -، و.
۲۶. خلال: حال، أ ج.
۲۷. القيلولة: المقبولة، ج.

معدود من العلماء فی ذلك الفنّ.

۶. ثم انتقل إلى المدرسة المنصورية بحوث (← ۱۱۵)، و فيها عدّة من عیون العلماء كالشیخ العلامة المصقع ترجمان الكلام جمال الدین أحمد بن محمد بن الحسن<sup>۱</sup> الرصاص (← ۵)، و الشیخ الطاهر بقیة الحفاظ محیی الدین<sup>۲</sup> أحمد بن محمد الأکوع المعروف بشعلة (← ۴)، و الفقیه العالم أحمد بن علی الضمیمی<sup>۳</sup> (← ۲)، و القاضي الفاضل محمد بن یحیی<sup>۴</sup> الصنعانی (← ۲۳)، و القاضي العلامة الفضل<sup>۵</sup> بن یحیی (د ۱۶) بن القاضي<sup>۶</sup> جعفر بن أحمد بن أبی<sup>۷</sup> یحیی (← ۱۳)، و عدة من العلماء و الفضلاء غاب عنی<sup>۸</sup> تعینهم لکثرتهم لا لقصور<sup>۹</sup> فی<sup>۱۰</sup> فضلهم و علمهم، فقرأ علی الشیخ العلامة أحمد بن محمد (← ۵) فی الكتب المبسوطة فی علم الكلام کشرح الأصول الخمسة (← ۹۲)، و المحيط (← ۷۴) و غیره، و قرأ علیه (۹۱) فی لطیف<sup>۱۱</sup> الكلام کتاب تذکرة ابن متویة (← ۹۸)، و أخذ عنه<sup>۱۲</sup> کتاب جدّه أبی محمد، شیخ الإمام المنصور بالله علیه السلام، المعروف بالکیفیة فی الصفات و الأحکام (← ۶۱)، و هو من لطیف کتب الكلام<sup>۱۳</sup> حتی لقد کان یحفظه غیباً كما یحفظ الناس السورة<sup>۱۴</sup> من القرآن الکریم، ثم قرأ کتاب ابن الملاحمی المعتمد (← ۸۰)، و الفائق (← ۴۵) و غیرهما<sup>۱۵</sup>. ثم قرأ<sup>۱۶</sup> کتاب سیاه<sup>۱۷</sup> سربيجان<sup>۱۸</sup> شرح الأصول الکبیر (← ۹۱)، و قرأ کتاب أبی رشید المعروف بالخلافیة (← ۶۹) و أتقن ذلك معرفة، و کتابه [کذا] المعروف بالمحیط<sup>۱۹</sup> المعروف<sup>۲۰</sup> بشرح الدعامه<sup>۲۱</sup> (← ۷۵) و فیما أحسب أنه قرأ تعلیف الإکلیل

۱. بن الحسن: -، ب.

۲. محیی الدین: -، د.

۳. علی الضمیمی: عیسی التمیمی، ب.

۴. یحیی: حسین، ب.

۵. الفضل: الفضیل، أ ج د.

۶. القاضي: -، أ ج د ه و.

۷. أبی: -، أ ب.

۸. عنی: عین، د.

۹. لقصور: للغفول، ب.

۱۰. فی: -، د.

۱۱. لطیف: -، ج.

۱۲. عنه: علیه، ه و.

۱۳. لطیف کتب الكلام: ألطف کتب الفنّ، و ه.

۱۴. السورة: المتلو، ب.

۱۵. و غیرهما: -، د.

۱۶. ثم قرأ: وقرأ، ه و؛ وفی، ب.

۱۷. سیاه: -، و؛ لسیاه، ب.

۱۸. سیاه سربيجان: + (حاشیه) شاه سربيجان، ج.

۱۹. و کتابه المعروف بالمحیط: و کتابه المحيط، أ ج د؛ و کتابه المعروف المحيط، و.

۲۰. المعروف: -، و.

۲۱. و قرأ کتاب أبی رشید المعروف بالخلافیة و أتقن ذلك معرفة و کتابه المعروف بالمحیط المعروف بشرح الدعامه: و

کتابه المحيط المعروف، ب.

(۵۳<) و قرأ شرح النفحات المسكية (۶۰<) للفقیه الشهید<sup>۱</sup> حمید بن أحمد المحلي، ثم قرأ كتاب الإحاطة (۵۲<)، ثم قرأ<sup>۲</sup> كتاب السيد أبي طالب في اللطيف (۶۶<)، ثم قرأ<sup>۳</sup> الخلافة بين البغداديين<sup>۴</sup> و البصريين (۷۰<).

۷. هذا ما ذكرته من ذلك<sup>۵</sup> عند التعليق و ما غاب عنى من ذلك فليس بالقليل إلا أنه على الجملة لم يدع كتاباً مشهوراً مما يزداد بقرائه فائدة إلا أتى عليه، و هو فى تلك الحال تنتهى إليه<sup>۶</sup> الغوامض، و به يحلّ المشكل<sup>۷</sup> و يفتح<sup>۸</sup> المقفل<sup>۹</sup> ثم فى خلال قراءته<sup>۱۰</sup> سمع<sup>۱۱</sup> على الشيخ الحافظ المحدث محبى الدين أحمد بن محمد المعروف بشعلة (۴<) الأخبار والسير، فقرأ عليه كتاب أصول الأحكام للإمام المتوكل على الله<sup>۱۲</sup> أحمد بن سليمان سلام الله عليه<sup>۱۳</sup> (۱۱۲<)، و ضبط شرطاً منه غيباً، والباقي<sup>۱۴</sup> كرهه حتى كاد أن يتلوه غيباً. و قرأ عليه أمالى أحمد بن عيسى<sup>۱۵</sup> (۳۶<)، و قرأ عليه سيرة رسول الله صلى الله عليه وآله و سلم<sup>۱۶</sup> (۹۴<)، و قد كان قرأها على الفقيه العلامة الحافظ<sup>۱۷</sup> عمران بن الحسن<sup>۱۸</sup> بن ناصر<sup>۱۹</sup> (۱۸<)، و قرأ أمالى (ج ۵ب) المرشد (۴۰<) (۱۰۸) و كتاب السيد<sup>۲۰</sup> الجرجاني (۵۴<) و كتاب الرياض (۸۷<)، و كتاب الأنوار (۳۹<)، و أمالى أبى سعد<sup>۲۱</sup> السمان (۳۷<)، و سمع كتاب المستصفى للشافعية (۷۸<)، و قرأ كتاب تيسير المطالب للسيد أبى طالب (۱۰۹<)، و قرأ كتاب نهج البلاغة (۸۴<) و أعلامها (۳۵<) حتى كاد أن يتقن ذلك<sup>۲۲</sup> غيباً، و قرأ كتاب العمدة من صحاح الأخبار

۱. الشهيد: السيد العلامة، ه؛ العلامة الشهيد، ب.

۲. قرأ: -، ج د.

۳. قرأ: فن، ج؛ فى، د.

۴. البغداديين: البغداديين، ه.

۵. من ذلك: -، د.

۶. تنتهى إليه: إليه تنهى، أ ج د.

۷. المشكل: المشاكل، أ ه.

۸. و يفتح: يفتح، ب.

۹. المقفل: المكفل، د.

۱۰. قراءته: ذلك، ج د؛ قراءته تلك، أ.

۱۱. سمع: يسمع، أ ب د ه و.

۱۲. على الله: -، أ.

۱۳. سلام الله عليه: عليه السلام، ب د.

۱۴. والباقي: + مه، ه و.

۱۵. عيسى: + عليه السلام، ب.

۱۶. رسول الله صلى الله عليه وآله و سلم: النبى صلى الله عليه وآله، ب.

۱۷. العلامة الحافظ: الحافظ العالم، ه و.

۱۸. الحسن: الحسين، ب.

۱۹. ناصر: + العذرى، ب.

۲۰. وكتاب السيد: السيد، ج؛ السيد: + الإمام، ب.

۲۱. سعد: سعيد، أ ب ج د.

۲۲. يتقن ذلك: يضبطها، د.

سنت آموزشی دينی میان زیديان يمنی... / محمد كاظم رحمتی

(١١١<). و على الجملة فإن سماعات الكتب المشهورة من طريق الإمام المنصور بالله عليه السلام<sup>١</sup> (١<) و الشيخ محي الدين حميد بن أحمد بن الوليد (٢١<) رضى الله عنه<sup>٢</sup> صحت له سماعاً، و تعيين ما قرأ في السير<sup>٣</sup> و الأخبار أكثر من أن تحصى<sup>٤</sup>.  
٨. ثم قرأ في أصول الفقه، فأول<sup>٥</sup> ذلك قرأ مذاكرة عقوداً موسومة بكتاب الحاصر<sup>٦</sup> على الفقيه العالم الزاهد فخر الدين<sup>٧</sup> أحمد بن عزيز<sup>٨</sup> الحميري (٤٨<) رحمة الله تعالى<sup>٩</sup> يشتمل<sup>١٠</sup> (د٦ب) على عيون كتاب أبي الحسين البصري رحمة الله<sup>١١</sup> المعروف بالمعتمد (٨١<)، و كتاب الإمام<sup>١٢</sup> (ب٥ب) المنصور بالله<sup>١٣</sup> المعروف بصفوة الاختيار (٨٨<) و كتاب الرصاص المعروف بالفائق (٤٦<) و غيرها<sup>١٤</sup> من كتب الفقهاء فأتقن ذلك غيباً، ثم قرأ كتاب المعتمد (٨١<) حتى كاد أن يأتي عليه<sup>١٥</sup> غيباً، ثم قرأ<sup>١٦</sup> كتاب التجريد لابن الملاحمي (١٠٣<) و قرأ كتاب أبي طالب المجزى (٧٦<) و كان معجباً به.  
٩. قال المصنف<sup>١٧</sup>: ثم المعتمد لقاضى القضاة (٧٩<)، و غير ذلك من الكتب الموجودة في اليمن مما أمكن<sup>١٨</sup> تحصيله، لأن الكتب كثيرة في الأقطار، و إنما الكتب المشهورة عند الزيدية في اليمن<sup>١٩</sup> حتى كان المشار إليه في ذلك الأوان بالتحصيل في الأصول<sup>٢٠</sup> الفقهية و معرفته في ذلك أشهر من نار على علم: و هل تجحد<sup>٢١</sup> الشمس المنيرة ضوءها و يستر نور البدر و البدر زاهر<sup>٢٢</sup>

١. عليه السلام: -، ه و؟
٢. الإمام المنصور ... رضى الله عنه: -، أ.
٣. السير: السنن، و.
٤. تحصى: يحصى، أ.
٥. فأول: أول، ه و.
٦. الحاصر: الخاص، ب.
٧. العالم الزاهد فخر الدين: الفاضل العالم، ه و.
٨. عزيزو: عريق، ج: عريف، د.
٩. تعالى: -، أ د؛ الحميري رحمة الله تعالى: -، ه و؛ رحمة الله تعالى: -، ب.
١٠. يشتمل: يشمل، ب.
١١. رحمة الله: -، ب و.
١٢. الإمام: -، ه و.
١٣. بالله: +عليه السلام، د و.
١٤. وغيرها: وغيرهما، ه.
١٥. عليه: غلبه، و.
١٦. قرأ: -، ه و.
١٧. قال المصنف: -، ب ه و.
١٨. أمكن: أمكنه، ب.
١٩. في اليمن: باليمن، أ ح؛ مما أمكن تحصيله ... في اليمن: -، ه و؛ لأن الكتب كثيرة في الأقطار، و إنما الكتب المشهورة عند الزيدية في اليمن: -، ب.
٢٠. الأصول: اصول، ب.
٢١. تجحد: يجحد، و.
٢٢. زاهر: ازهر، د؛ ديوان أبي فراس. تحقيق خليل الدويهي، بيروت ١٤١٤/١٩٩٤، ص ١٤٨.

۱۰. ثم التفت إلى الدرس في فروع الفقه من سنة سبع و ثلاثين و ستمائة، فأول كتاب قرأه كتاب التحرير لأبي طالب عليه السلام (١٠١<) و حفظه غيباً بعد<sup>١</sup> أن كان قبل ذلك يحفي معانيه و أصوله و أدلته قراءة على الفقيه العالم التقى محمد بن أبي السعادات (٢٠<)، و كان أوحده عصره<sup>٢</sup> في معرفة ذلك<sup>٣</sup> و معتاداً، فلقد كان يغرق<sup>٤</sup> في حسن معرفته و ذكاء، و يقول: إنه استفاد عليه أكثر<sup>٥</sup> مما أفاده أو كما قال في ذلك<sup>٦</sup>. و قرأ<sup>٧</sup> عليه جماعة من العلماء فرأوا<sup>٨</sup> منه ما لم يسمعو<sup>٩</sup> شيخاً يميله و يتحدث كذلك<sup>١٠</sup>. ثم قرأ<sup>١١</sup> كتاب شمس الشريعة للفقيه العلامة الحافظ المجتهد سليمان بن ناصر<sup>١٢</sup> (٨٩<) و كرر ذلك، و درس<sup>١٣</sup> و قرأ<sup>١٤</sup> شرح<sup>١٥</sup> التحرير<sup>١٦</sup> للقاضي زيد (٥٥) و تعليق السيد المؤيد بالله (١٠٥<)، ثم تعليق أبي مضر (٤١<) حتى لقد كنا نسمعه و يسمعه غيرنا أنه لقد كان يتصور<sup>١٧</sup> صفحاته<sup>١٨</sup> و مسائله غيباً<sup>١٩</sup> و قرأ كتاب الإبانة و شرحها (٤٩<) و كررها، و قرأ كتاب الكافي للناصرية (٥٨<)، و كتاب الوافي لابن بلال (١١٣<)، و كتاب السيد علي بن سليمان (٦٧<)، (أ١٠) و مجموع علي خليل (٦٨<) كرره مراراً<sup>٢٠</sup>، و قرأ كتاب الإمام منصور<sup>٢١</sup> بالله (٦٥<) و كان معجباً بفقهه، و أراد أن يشرح المذهب المنصوري<sup>٢٢</sup> (٧٢<)، و قرأ مسائله الفقهية في رسائله<sup>٢٣</sup> (٨٦<)، و قرأ كتاب الهادي عليه

١. بعد: قبل، و.

٢. عصره: -، أ ج د؛ مه، ب.

٣. معرفة ذلك: معرفته، د؛ -، و.

٤. يغرق: يعرف، ج د؛ تعرف، و.

٥. أكثر: بكثر، و.

٦. ذلك: + و يضرب فيه أمثالا معجبة، ب.

٧. وقرأ: ثم قرأ، ب ه و.

٨. فرأوا: قرؤوا، ه و.

٩. يسمعو: يرو، ه و؛ يسمع، أ ج د.

١٠. و قرأ عليه ... ويتحدث كذلك: -، ج؛ يمليه و يتحدث كذلك: يتحدث كذلك، ب ه و؛ كذلك: بذلك، أ د.

١١. قرأ: + عليه السلام/ ب.

١٢. ناصر: بن سعيد السحامي، ب.

١٣. وكرر ذلك ودرس: -، ب.

١٤. و درس و قرأ: ورتبه ثم قرأ، ه؛ ودرسه ثم قرأ، و؛ وقرأ: ثم قرأ، ب.

١٥. شرح: شروح، أ ج د.

١٦. التحرير: التجريد، و.

١٧. يتصور: + صفا، د.

١٨. صفحاته: + و ربما أكثر من ذلك فكثر ما يقرأ عليه شرفين او ثلاثة ثم يضبطها غيباً و يحفظها، د..

١٩. كرره مراراً: -، ه و.

٢٠. الإمام المنصور: ال. تهذيب للمنصور، ب.

٢١. بالله: + الفتاوى، ه و.

٢٢. المنصوري: للمنصور، ه؛ للمنصور بالله، و.

٢٣. رسائله: مسائله، ه.

السلام<sup>۱</sup> الأحكام<sup>۲</sup> (۳۴)، و قرأ عدة من كتب<sup>۳</sup> القاسم عليه السلام<sup>۴</sup> (۲۸) و أولاده المفردة (۲۵)، وكان شديد الحرص في نصره أقوالهم، وأطل على شيء من تعليقات السيد العلامة جمال الدين (ج ۶) على بن الحسين بن يحيى بن يحيى بن الهادي عليهم السلام<sup>۵</sup> (۹)، وأجاز له كتاب القمر المنير (۸۵) وأمره بتصحيح<sup>۶</sup> ما غير<sup>۷</sup> عليه. (د ۷) وكان السيد على بن الحسين يقول: إنه لا يشك<sup>۸</sup> في بلوغه رتبة<sup>۹</sup> الاجتهاد، و ما أنسيته مما قرأه من كتب الفروع وغيرها فليس<sup>۱۰</sup> بالقليل إلا أنه غاب عني<sup>۱۱</sup> ذكره و الله الموفق للصواب.

۱۱. و لم يزل عليه السلام<sup>۱۲</sup> في القراءة والاستمرار في قراءة الفروع و علوم القرآن من سنه سبع و ثلاثين إلى أول سنه<sup>۱۳</sup> ست و أربعين و ستمائة، ثم قرأ كتاب الحاكم التهذيب في تفسير القرآن (۱۰۰) على الفقيه أحمد بن حنبل (۳)، فلقد كنا نسمعه يقرأ عليه و يثنى، و يظهر أنه يستحقر نفسه<sup>۱۴</sup> أن يغري<sup>۱۵</sup> مثله و ما أراه ينكر ذلك، فلما ختم قراءته أقرأ هذا الكتاب جماعة من العلماء و كانوا<sup>۱۶</sup> يشاهدون منه ما لم يسمع من غيره في معرفة كتاب الله تعالى<sup>۱۷</sup> و ما يشتمل عليه من الأحكام، ثم قرأ كتاب الطوسي (۴۲). ثم قرأ<sup>۱۸</sup> في<sup>۱۹</sup> كتب المتشابه ككتاب الطريثي<sup>۲۰</sup> (۸۲)، و كتاب قاضي القضاة

۱. السلام: + المصنف، ب.

۲. الأحكام: + و قواعده، أ؛ وقرأ مسائله ... الأحكام: -، و.

۳. كتب: كتاب، ه و.

۴. عليه السلام: -، أ.

۵. عليهم السلام: عليه السلام و عليهم السلام، د؛ عليه السلام، ب.

۶. كتاب: -، و.

۷. وأمره بتصحيح: وأذن له في إصلاحه و تصحيح، ب.

۸. غير: عثر، ب ج و.

۹. يشك: شك، ه و.

۱۰. رتبة: درجة، أ ج د.

۱۱. فليس: وليس، أ ج ه؛ لا يشك في بلوغه رتبة الاجتهاد و ما أنسيته مما قرأه من كتب الفروع و غيرها فليس: لاقين (?)، ب.

۱۲. غاب عني: عني، ج د.

۱۳. عليه السلام: -، ب ه و.

۱۴. سنة: -، ه و.

۱۵. ثم: -، ه و.

۱۶. يستحقر نفسه: ليستحقر، ب.

۱۷. يغري: يقري، ب ه.

۱۸. وكانوا: فكانوا، ب.

۱۹. تعالى: -، ه و.

۲۰. قرأ: -، و.

۲۱. في: -، د.

۲۲. الطريثي: الطريثي، ج؛ الطريثي، ب.



(←۸۳). و قرأ<sup>۱</sup> تفاسیر أهل البيت عليهم السلام<sup>۲</sup> و سيرهم<sup>۳</sup>، و قرأ<sup>۴</sup> فی فقه الشافعية و كان يتعجب من حسن تصانيفهم فی الفقه و فيما أحسب أنه قرأ كتاب<sup>۵</sup> الثعالبي (←۵۹) أو شرطاً منه قبل قيامه، فأما<sup>۶</sup> بعد قيامه فذلك ظاهر، و قرأ<sup>۷</sup> على الفقيه الإمام العلامة حسام الدين حميد بن أحمد المحلي<sup>۸</sup> (←۱۷) عدة<sup>۹</sup> كتب بعد قيامه فی السير و غيرها.

۱۲. و قرأ<sup>۱۰</sup> فی النحو و اللغة. أول قراءته<sup>۱۱</sup> فی النحو المحلة و شرحها (←۷۷)، ثم كتاب التهذيب للفقيه العلامة محمد بن علی بن يعیش<sup>۱۲</sup> (←۹۹)، ثم كتابه المحيط (←۷۳)، ثم كتاب طاهر بن أحمد شرح المقدمة (←۵۷)، ثم شرح الجمل (←۹۰) حتى صار من أهل المعرفة فی ذلك الفن. و قرأ<sup>۱۳</sup> فی كتب اللغة علی التعيين كتاب محمد<sup>۱۴</sup> بن<sup>۱۵</sup> نشوان (←۲۴) علی الفقيه العلامة<sup>۱۶</sup> الحسن بن<sup>۱۷</sup> البقاء التهامي (←۱۵). ثم قرأ<sup>۱۸</sup> ديوان الأدب (←۴۴) و كتاب ابن قتيبة أدب الكاتب (←۳۳) علی الفقيه اللسان ترجمان الأدب صالح بن سليمان بن الحويب<sup>۱۹</sup> (←۳۰)، و قرأ<sup>۲۰</sup> عليه كتابه المشهور بالزبد الضريبة (←۱۱۴)، و كان حسن المعرفة شديد العناية فی تعليم أهل البيت، و لقد كان هذا الفقيه يتعجب و يعجب<sup>۲۱</sup> من معرفة الإمام المهدي سلام الله عليه<sup>۲۲</sup> و يشهد باجتهاده بعد بلوغ الدعوة<sup>۲۳</sup>.  
۱۳. و قرأ<sup>۲۴</sup> غريب أبي عبيد<sup>۲۵</sup> (←۴۷) و غيره من غريب القرآن و السنة، و حفظ من عيون الشعر (ب۱۶) لفحول الجاهلية<sup>۲۶</sup> و المخضر مين ما فيه كفاية للشواهد و الحجج.

۱. و قرأ: ثم قرأ، ه؛ ثم قرأ فی، ب.
۲. البيت عليهم السلام: مكرر فی و.
۳. و سيرهم: -، ه و.
۴. و قرأ: فقرأ، ب.
۵. كتاب: -، ب.
۶. فأما: من ما(?)، و.
۷. المحلي: -، ه و.
۸. عدة: + من، ب.
۹. قراءته: قراءة، و.
۱۰. يعیش: حنش، أ.
۱۱. محمد: -، ب.
۱۲. بن: -، د.
۱۳. العلامة: محمد بن، و.
۱۴. بن: -، ه.
۱۵. الحويب: الحويت، ب د.
۱۶. و يعجب: و تعجب، و.
۱۷. سلام الله عليه: -، ه؛ عليه السلام، ب.
۱۸. بعد بلوغ الدعوة: -، ه و.
۱۹. عبيد: عبيدة، ج و.
۲۰. لفحول الجاهلية: للجاهلية، ب.

۱۴. و قرأ فی الفرائض کتاب الوسیط و غیره علی الفقیه<sup>۱</sup> أحمد بن نسر<sup>۲</sup> العنسی (← ۶).  
 ۱۵. و قرأ فی الوصایا و دقیقها علی الفقیه العالم علی بن<sup>۳</sup> یحیی بن<sup>۴</sup> خشیم<sup>۵</sup> (← ۱۰) و غیره، و كانت له صنعة<sup>۶</sup> حسنة<sup>۷</sup> فی فروع الفرائض و کیفیة اعمالها.  
 ۱۶. و قرأ فی السیر و التواریخ، قرأ سیرة رسول الله<sup>۸</sup> صلى الله علیه و آله و سلم<sup>۹</sup> (← ۹۴)، و کتاب الدولتین<sup>۱۰</sup> (← ۴۳) و شطراً من کتاب الطبری (← ۱۰۷) و غیر ذلك<sup>۱۱</sup>، کسیرة<sup>۱۲</sup> الإمام<sup>۱۳</sup> القاسم بن إبراهیم و سیرة أولاده<sup>۱۴</sup> و مصنفاتهم (← ۲۵، ۲۸)، و سیرة الإمام<sup>۱۵</sup> القاسم بن علی (← ۲۷، ۹۶) و ولده الحسين<sup>۱۶</sup> (← ۲۷)، و سیرة الهادی علیه السلام و ولده (← ۹۵)، و سیرة الإمام أحمد بن سلیمان (← ۹۷)، و كان له فی آخر (د۷ب) الدرس إطلال كثير<sup>۱۷</sup> و قراءة<sup>۱۸</sup> فی السیر.  
 ۱۷. و لم يدع فتناً یشار إليه مما یفتقر إليه المجتهد<sup>۱۹</sup> فی کمال الجتهاد إلا و قد<sup>۲۰</sup> أخذ منه بنصیب حنة کان (ج۶ب) المشار إليه با لبنان فی الفضل و العلم، و اشتهر أمره و سار فی الأقطار ذكره، و وردت علیه المسائل من الأقطار للاختبار أو الاسترشاد<sup>۲۱</sup>، فكان<sup>۲۲</sup> سلام الله علیه یفتح المقفل<sup>۲۳</sup> و یحل<sup>۲۴</sup>

۱. الفقیه: + العالم، و.

۲. نسر: بشر، أ.

۳. بن: -، د.

۴. بن: -، و.

۵. خشیم: چشم، ه.

۶. صنعة: قراءة، ب.

۷. حسنة: وحسنة، هز

۸. رسول الله: النبي، ب ه و.

۹. و سلم: -، أ ب.

۱۰. الدولتین: + (حاشیة) و هو مروج الذهب، ب.

۱۱. و غیر ذلك: و غیره، ب.

۱۲. کسیرة: وکتب، أ ج د ه و.

۱۳. الإمام: + العظم، ب.

۱۴. و سیرة أولاده: و أولاده، أ ج د.

۱۵. الإمام: -، ب ه و.

۱۶. الحسين: -، أ ج د ه و.

۱۷. إطلال كثير: إطلالا كثيرا، أ ج د؛ إطلالا كبيرا، ب.

۱۸. و قراءة: وقرأ، أ ج د.

۱۹. المجتهد: -، ه و.

۲۰. إلا وقد: حنة، ه و؛ مما یفتقر إليه المجتهد فی کمال الجتهاد إلا و قد: حتی، ب.

۲۱. أو الاسترشاد: و الاسترشاد، أ ج د ه و.

۲۲. فكان: و كان، ب.

۲۳. المقفل: الکفل، د.

۲۴. و یحل: و یحلل، ب.

المشکل، و یأتی بالبيان و یوضح البرهان. و علی الجملة فآن المشکّ فی علمه<sup>۱</sup> مکابر<sup>۲</sup> أو مشکوک فی عقله<sup>۳</sup>، لأنّ ذلك من المشهورات التي<sup>۴</sup> اجتمع علیها<sup>۵</sup> المخالف و المؤلف<sup>۶</sup>، و كذلك فإنّ من ادّعى قصوراً فی فضله و أنه كان أفضل أهل زمانه مطعون فی دینه (أ<sup>۷</sup> ۱۱) إن كان سالماً فی عقله<sup>۸</sup>. و مما يدلّ علی سعة علمه<sup>۹</sup> و کماله ما أجاب به علی<sup>۱۰</sup> الشيخ العالم عطیة بن محمد النجرانی (أ<sup>۱۱</sup> ۱۲) بالمسائل المركّبة فی الفروع التي<sup>۱۲</sup> تشتمل علی مئتين من المسائل<sup>۱۳</sup> قریب من ألف مسأله<sup>۱۴</sup>، فأجاب عنها بنهاية الإرشاد<sup>۱۵</sup> و بغیة المراد<sup>۱۶</sup>، و كذلك المسائل التي وردت من الجهات الحرازية و غيرها من الفتاوی<sup>۱۷</sup> فی الفروع التي تبهر<sup>۱۸</sup> من رآها.

۱. علمه: کلمه، ج.
۲. مکابر: مکابر، أ د ه.
۳. عقله: علمه، ج د.
۴. التي: الذي، أ.
۵. علیها: علیه، أ ج د؛ فیها، ه و.
۶. المخالف والمؤلف: المؤلف والمخالف، أ.
۷. فی عقله: -، ب.
۸. علمه: -، ه و.
۹. علی: -، ه و.
۱۰. التبی: -، ه و.
۱۱. مئتين من المسائل: -، ه.
۱۲. المسألة: + والله أعلم، ب.
۱۳. الإرشاد: الاشارة، ه.
۱۴. المراد: المرتاد، أ ج د؛ و بغیة المراد: -، ب.
۱۵. الفتاوی: + التي، ب.
۱۶. تبهر: یبهر، أ ج د؛ یروّع و تبهر، ب.

## ضمائم

### الف - اشخاص

- ۱- الامام المنصور بالله عبدالله بن حمزه بن سليمان (۵۶۱-۶۱۴/۱۱۶۶-۱۲۱۷). بنگرید به: GAL, vol. 1, pp. 403-4 # 9; E. van Donzel, "al-Mansur bi-llah," The Encyclopaedia of Islam. New Edition, vol. 6, pp. 433-34.  
همچنین بنگرید به قبل، ص ۱۶۸.
- ۲- احمد بن علی ضمیمی، یکی از فقیهان برجسته که در مدرسه المنصوریه حوث (۱۱۵) در ایام حیات امام المهدی تدریس می‌کرده است. بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۱، ص ۳۶۶-۳۶۷، شرح حال شماره ۱۵۶؛ الشهاری، طبقات الزیدیه الکبری، ج ۱، ص ۱۷۴-۱۷۵، شرح حال شماره ۷۵.
- ۳- احمد بن حنشل الکندی الشهابی (متوفی حدود ۱۲۷۱/۶۷۰-۱۲۷۲)، یکی از استادان امام المهدی. بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۱، ص ۲۹۷، شرح حال شماره ۱۱۳؛ الشهاری، طبقات الزیدیه الکبری، ج ۱، ص ۱۱۹-۱۲۰، شرح حال شماره ۴۵.
- ۴- احمد بن محمد بن القاسم الاکوع المعروف باشعلة الاکوع (متوفی حدود ۱۲۴۲/۶۴۰-۱۲۴۳). بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۱، ص ۴۵۴-۴۵۵، شرح حال شماره ۲۲۴؛ الاکوع، هجر العلم، ج ۱، ص ۴۹۶، شرح حال شماره ۷؛ الشهاری، طبقات الزیدیه الکبری، ج ۱، ص ۱۹۴-۱۹۶، شرح حال شماره ۹۰. برای اجازه‌ای که شعلة الاکوع در رجب ۶۳۷/ فوریه ۱۲۴۰ به منصور بن مسعود بن عباس بن ابی عمر (و نه عمره) و سلیمان بن شرح که نهج البلاغه را نزد او خوانده و در کتابخانه عبدالرحیم شایم در صعده موجود است، بنگرید به: انصاری، «نهج البلاغه در میان زیدیه». نسخه‌ای از این اجازه نیز در کتابخانه ملی بایریش مونیخ (Bayerische Staatsbibliothek Munic)، نسخه‌های خطی عربی، شماره ۱۲۵۲، برگ‌های ۱۶۰ب- ۱۶۱الف؛

Sobieroj, Arabische Handschriften, p. 374 # 193.

فزون‌تر آنکه نسخه مونیخ ۴/۱۲۶۶ مشتمل بر کتاب الشهاب مشتمل علی جوامع الکلام و محاسن الادب من کلام سید المرسلین (کتاب شهاب الاخبار) نوشته محمد بن سلمه القضاعی است که در آغازش اسنادی در روایت کتاب آمده که نام شعله را به عالمان پیش از خود متصل می‌کند که نام آنها چنین است: شعله عن محیی الدین حمید (و نه حمید) بن احمد بن الانف عن القاضي شمس الدین جعفر بن احمد بن ابی یحیی (قاضی جعفر، متوفی ۱۱۷۷/۵۷۳) عن ابوعلی الحسن بن علی بن مهلب الاسدی عن تاج الدین ابوالبرکات عمر بن ابراهیم العلوی الحسینی عن ابوسعید عبدالجلیل. بنگرید به:

Sobieroj, Arabische Handschriften, pp. 397-98 # 207.—On Shu'la, see also our Zaydi Mu'tazilism in 7th/13th century Yemen, passim.

- ۵- سیف الدین ابوالحسن احمد بن محمد الرصاص الحفید (متوفی ۱۲۵۸/۶۵۶)، نواده الحسن الرصاص (۱۶). درباره او بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۱، ص ۴۲۰-۴۳۲، شرح حال شماره ۲۱۰؛ الشهاری، طبقات الزیدیه الکبری، ج ۱، ص ۱۹۶-۱۹۸، شرح حال شماره ۹۱؛ موسوی تواد، تراث، ص ۱۲۴؛

Schwarb, Handbook, # 374.

۶- القاضي شهاب الدين احمد بن نصر بن المسعود العنسي (متوفى حدود ۱۲۷۱/۶۷۰-۱۲۷۲). یکی از استادان امام المهدی. درباره او بنگرید به: ابن ابی الرجال، *مطلع البدور*، ج ۱، ص ۴۸۸، شماره ۲۵۳؛ الشهاری، *طبقات الزیدیه الکبری*، ج ۱، ص ۲۲۳-۲۲۴، شرح شماره ۱۱۲؛ الوجیه، *اعلام*، ص ۱۹۳-۱۹۴، شماره ۱۸۵، ص ۳۰۳-۳۰۴، شرح حال شماره ۲۸۲. العنسی مؤلف کتابی مذکور به نام *الوسیط* است. بنگرید به: الحسینی، *مؤلفات*، ج ۳، ص ۱۴۸، شماره ۳۲۸۴. بر طبق نوشته بروکلمان العنسی، شافعی بوده است (C. Brockelmann (GALS vol. ۲, p. ۱۱۱ # ۲۲b)).

ما نسخه واتیکان ۱۱۳۰ کتاب وسیط را بررسی کردیم

(cf. Levi della Vida, Elenco, pp. 160-62)

و تأییدی بر نظر بروکلمان در آن نیافتیم. عنسی در آنجا کرارا به مؤلفان کهن تر زیدی اشاره کرده است.  
۷- احمد بن سعد الدین مسوری (متوفی ۱۰۷۹/۱۶۶۸)، مؤلف *مجموع الاجازات*. درباره او بنگرید به: الاکوع، *هجر العلم*، ج ۲، ص ۱۰۸۱-۱۰۸۳، شرح حال شماره ۳۲؛ الوجیه، *اعلام*، ص ۱۰۸-۱۱۱، شرح حال شماره ۸۲؛ ایمن فؤاد سید، *مصادر*، ص ۲۳۸، شماره ۲۳؛ موسوی نژاد، *تراث*، ص ۱۸۵؛ الحبشی، *مصادر*، ص ۶۷-۶۸، ۱۰۱، ۱۴۸، ۴۳۲؛ ابن ابی الرجال، *مطلع البدور*، ج ۱، ص ۳۰۲-۳۱۴، شرح حال شماره ۱۲۲؛ الشهاری، *طبقات الزیدیه الکبری*، ج ۱، ص ۱۲۱-۱۳۱، شماره ۴۸؛ الجر موزی، *بناء الدولة القاسمية*، ج ۱، ص ۱۹۴، ۱۹۶-۱۹۷، ۳۳۱؛ الشوکانی، *البدر الطالع*، ج ۱، ص ۵۸؛ المحبی، *خلاصة الاثر فی اعیان القرن الحادی عشر*، ج ۱، ص ۲۰۴-۲۰۶؛

GALS, vol. 2, p. 560 # 7b.

۸- احمد بن عزیز بن عوض الحمیری (متوفی حدود ۱۲۵۲/۶۵۰-۱۲۵۳)، یکی از استادان امام المهدی. بنگرید به: ابن ابی الرجال، *مطلع البدور*، ج ۱، ص ۳۶۴، شرح حال شماره ۱۵۳؛ الشهاری، *طبقات الزیدیه الکبری*، ج ۱، ص ۱۶۲-۱۶۳، شرح حال شماره ۶۳؛ الوجیه، *اعلام*، ص ۱۴۳، شرح حال شماره ۱۱۷.  
۹- الامیر علی بن الحسین بن یحیی الناصر الحسین بن عبدالله محمد المختار بن احمد بن الامام الهادی (قرن هفتم هجری / سیزدهم میلادی). کتاب *مهم او اللمع فی فقه اهل البيت علیهم السلام* در چهار مجلد است. شناخت اینکه تعلیقات به چه اثری اشاره دارد، مشخص نیست. درباره او بنگرید به: الوجیه، *اعلام*، ص ۶۷۵-۶۷۷، شرح حال شماره ۷۱۲.

۱۰- علی بن یحیی بن خشیم. بنگرید به: ابن ابی الرجال، *مطلع البدور*، ج ۳، ص ۱۷۰ که از شخصی به نام یحیی بن حشیم یاد کرده که در ایام زندگی امام الهمدی احمد بن الحسین در قید حیات بوده است. محتمل است که وی پدر این فقیهی که در هیچ جا یاد نشده، یعنی علی بن یحیی بوده است.

۱۱- اسعد بن الحسن بن ناصر، برادر عمران بن الحسن بن ناصر الشستوی العذری (متوفی بعد از ۶۳۰ / ۱۲۳۲-۱۲۳۳) (۱۸) و مسعود بن الحسن بن ناصر (۱۹). بنگرید به: ابن ابی الرجال، *مطلع البدور*، ج ۱، ص ۵۳۷، شرح حال شماره ۲۹۷. همچنین بنگرید به مقاله مشترکمان درباره اعتزال پس از قاضی عبدالجبار، "Mu'tazilism after 'Abd al-Jabbar," p. 261.

۱۲- عطیة بن محمد النجرانی (متولد ۶۰۳ / ۱۲۰۶-۱۲۰۷، متوفی ۶۶۵ / ۱۲۶۶-۱۲۶۷). بنگرید به: ابن

سنت آموزشی دینی میان زیدیان یمنی... / محمد کاظم رحمتی

ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۳، ص ۱۷۶-۱۷۷، شرح حال شماره ۸۳۳؛ الشهاری، طبقات الزیدیه الکبری، ج ۲، ص ۶۸۰-۶۸۱، شرح حال شماره ۴۰۲.

۱۳- الفضل بن یحیی بن جعفر بن احمد بن ابی یحیی، یکی از مهم ترین فقیهان مدرسه المنصوریه در حوث در ایام حیات امام المهدی. او نواده قاضی شمس الدین ابوالفضل جعفر بن احمد بن عبدالسلام بن ابی یحیی البهلوسی (قاضی جعفر، متوفی ۱۱۷۷/۵۷۳-۱۱۷۸). بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۴، ص ۳۵، شرح حال شماره ۱۰۱۳.

۱۴- الحسن بن احمد العنسی. بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۲، ص ۹، شرح حال شماره ۳۷۴؛ الوجیه، اعلام، ص ۳۰۳-۳۰۴، شرح حال شماره ۲۸۲ (مشمول بر چندین خطا و اشتباه).

۱۵- الحسن بن البقاء التهامی القیسی (متوفی حدود ۱۲۷۱/۶۷۰-۱۲۷۲)، یکی از استادان امام المهدی. بنگرید به: الشهاری، طبقات الزیدیه الکبری، ج ۱، ص ۲۹۳-۲۹۵، شرح حال شماره ۱۵۶، که در آنجا نام او الحسن بن ابی البقاء بن صالح بن یزید بن ابی الحیاء التهامی القیسی آمده است. با این حال بنگرید به ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۲، ص ۲۹-۳۲، شرح حال شماره ۳۸۰ که نام او الحسن بن البقاء التهامی ذکر شده است. همچنین بنگرید به: الوجیه، اعلام، ص ۲۹۳-۲۹۴، شرح حال شماره ۲۷۲.

۱۶- الحسن بن محمد بن الحسن الرصاص (۵۴۶-۵۸۴/۱۱۵۲-۱۱۸۸). درباره او بنگرید به:

Thiele, "Propagatig Mu'tazilism".

۱۷- همیل بن احمد بن محمد بن احمد المحلی الصنعانی (متولد ۱۱۸۵/۵۸۲-۱۱۸۷، متوفی ۱۲۵۴/۶۵۲). بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۲، ص ۲۴۵-۲۵۱، شرح حال شماره ۵۲۰؛ الشهاری، طبقات الزیدیه الکبری، ج ۱، ص ۴۲۱-۴۲۴، شرح حال شماره ۲۴۷؛ الوجیه، اعلام، ص ۴۰۷-۴۱۰، شرح حال شماره ۴۰۸؛ ایمن فؤاد سید، مصادر، ص ۱۲۷-۱۲۸، شرح حال شماره ۱۳.

۱۸- عمران بن الحسن بن ناصر الشنوی العذری الهمدانی (متوفی بعد از ۱۲۳۲/۶۳۰). بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۳، ص ۳۹۵-۳۹۷، شرح حال شماره ۹۷۶؛ الشهاری، طبقات الزیدیه الکبری، ج ۲، ص ۸۳۳-۸۳۹، شرح حال شماره ۵۲۷؛ الوجیه، اعلام، ص ۷۳۶-۷۳۷، شرح حال شماره ۸۰۱؛ ایمن فؤاد سید، مصادر، ص ۱۲۶، شماره ۱۲.

See also our «Mu'tazilism after 'Abd al-Jabbar», p. ۲۶۱.

۱۹- مسعود بن الحسن بن ناصر العذری، برادر عمران بن حسن (۱۸).

۲۰- محمد بن ابی السعادات، یکی از استادان امام المهدی. بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۴، ص ۳۰۹، شرح حال شماره ۱۱۶۱.

۲۱- محیی الدین محمد (یا حمید) بن احمد بن علی بن الولید القرشی الانف (متوفی ۱۲۲۶/۶۲۳). درباره او بنگرید به:

«Mu'tazilism after 'Abd al-Jabbar», pp. ۲۳۳ff.

۲۲- محمد بن علی بن احمد بن یحیی الصنعانی (متوفی ۱۲۸۱/۶۸۰)، یکی از استادان امام المهدی. بنگرید به:

GALS, vol. ۱, p. ۵۲۸.

درباره آل یعیش همچنین بنگرید به: المقحفی، موسوعة الاقباة اليمنية، ج ۷، ص ۵۸۸-۵۸۹؛ الحبشی، مصادر (چاپ اول)، ص ۳۷۳؛ الوجیه، اعلام، ص ۹۴۳-۹۴۴، شرح حال شماره ۱۰۱۹.

۲۳- محمد بن یحیی الصنعانی، یکی از عالمان برجسته که در مدرسه المنصوریه در حوث در ایام زندگی امام المهدی تدریس می کرده است. از وی در هیچ یک از کتاب‌های تراجم یادی نشده است.

۲۴- محمد بن نشوان بن سعید الحمیری، شرح خلاصه‌ای از کتاب شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکولوم پدرش (متوفی ۱۱۷۸/۵۷۳)، با عنوان ضیاء الحلووم نگاشته است. کتاب شمس العلوم چندین بار منتشر شده است: (الف) عمان ۱۹۸۳ (چاپ ناقصی از کتاب به نظر می رسد که قابل دسترس برای ما نیز نبوده است)؛ (ب) تحقیق حسین بن عبدالله العمری، مطهر بن علی الاریانی و یوسف محمد عبدالله (بیروت، ۱۹۹۹/۱۴۲۰). بنگرید به:

GAL, vol. 1, p. 364; GALS, vol. 1, p. 528; see also Mikael Persenius, The manuscripts of parts 1 and 2 of Shams al-'ulum by Nashwan al-Himyari: A study of their relationship, Uppsala, Uppsala University Library, 1997.

درباره محمد بن نشوان و نسخه‌های موجود از کتاب ضیاء الحلووم او همچنین بنگرید به: الوجیه، اعلام، ص ۱۰۰۵-۱۰۰۶، شرح حال شماره ۱۰۷۶.

۲۵- محمد بن القاسم بن الرسی (متوفی ۸۹۲/۲۷۹-۸۹۳)، فرزند امام القاسم بن ابراهیم (متوفی ۸۶۰/۲۴۶-۸۶۱) (۲۸). تألیفات و آثار او تحت عنوان مجموع کتب و الرسائل، تحقیق عبدالکریم احمد جذبان (صعده، ۲۰۰۲/۱۴۲۳) منتشر شده است.

۲۶- القاسم بن احمد الشاکری (متوفی بعد از ۱۲۵۵/۶۵۳-۱۲۵۶)، یکی از استادان امام المهدی. بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۴، ص ۶۰-۶۴، شرح حال شماره ۱۰۲۶؛ الشهاری، طبقات الزیدیه الکبری، ج ۲، ص ۸۵۳-۸۵۵، شرح حال شماره ۵۳۷.

۲۷- المنصور القاسم بن علی العیانی (متوفی ۱۰۰۳/۳۹۳). بنگرید به قبل پی نوشت‌های ۱۲ و ۱۳.

۲۸- الامام القاسم بن ابراهیم (متوفی ۸۶۰/۲۴۶-۸۶۱). آثار و تألیفات القاسم بن ابراهیم با عنوان مجموع کتب و رسائل الامام القاسم بن ابراهیم الرسی، ۱۶۴-۲۴۶، تحقیق عبدالکریم احمد جذبان (صعده، ۲۰۰۱) منتشر شده است. درباره قاسم بن ابراهیم بنگرید به:

Madelung, Der Imam al-Qasim ibn Ibrahim; idem, "Imam al-Qasim ibn Ibrahim and Mu'tazilism"; idem, "Al-Qasim ibn Ibrahim and Christian Theology".

۲۹- سعید بن حنظله، فرزند عقیف الدین حنظله بن الحسن بن شبان (یا شعبان) و یکی از استادان امام المهدی. بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۲، ص ۲۵۲-۲۵۳، شرح حال شماره ۵۲۴؛ الشهاری، طبقات الزیدیه الکبری، ج ۱، ص ۴۲۴-۴۲۵، شرح حال شماره ۲۴۹.

۳۰- صالح بن سلیمان بن حویتی (متوفی بعد از ۱۲۲۸/۶۲۵) یکی از استادان امام المهدی. درباره او بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۲، ص ۴۱۲-۴۱۸، شرح حال شماره ۶۸۱ (در آنجا او صالح بن سلیمان هویت یاد شده است)؛ الوجیه، اعلام، ص ۴۸۹-۴۹۰، شرح حال شماره ۴۸۷.

۳۱- سلیمان بن احمد بن القاسم، عموی پدری امام المهدی. بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۲،

سنت آموزشی دینی میان زیدیان یمنی... / محمد کاظم رحمتی

ص ۳۴۹، شرح حال شماره ۶۲۱.

۳۲- زید بن جعفر الباقری (حیات قرن هفتم هجری / سیزدهم میلادی). بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۲، ص ۲۹۷-۲۹۸، شرح حال شماره ۵۷۵.  
عناوین

۳۳- ادب الکاتب نوشته ابو عبدالله بن مسلم ابن قتیبه (متوفی ۸۸۹/۲۷۶)؛ تحقیق محمد الدالی (بیروت، چاپ دوم، ۱۹۸۶).

۳۴- الاحکام فی الحلال و الحرام تألیف امام الهادی الی الحق یحیی بن حسین (متوفی ۹۱۱/۲۹۸)؛ بنگرید به: حسینی، مؤلفات، ج ۱، ص ۸۰-۸۱، شماره ۱۷۴. کتاب به کرات منتشر شده است.  
۳۵- اعلام نهج البلاغه، شرحی بر کتاب نهج البلاغه نوشته سید صدر الدین علی بن ناصر حسینی سرخسی (چندین بار منتشر شده است). بنگرید به: انصاری، «اخبار الدولة السلجوقیه»؛ همو، «فخر الدین رازی و مکاتبه او».

۳۶- امالی احمد بن عیسی یعنی امالی امام ابو عبدالله احمد بن عیسی بن زید حسینی (متولد ۷۷۳/۱۵۷، متوفی ۸۶۱/۲۴۷). درباره احمد بن عیسی بنگرید به: حسن انصاری، «احمد بن عیسی بن زید»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۷، ص ۴-۲. امالی احمد بن عیسی دو بار منتشر شده است: (۱) کتاب العلوم، دو جلد (بی جا)، ۱۹۸۱/۱۴۰۱ و (۲) با عنوان راب الصدع، سه جلد، تحقیق علی بن اسماعیل بن عبدالله مؤید صنعانی (بیروت، ۱۹۹۰/۱۴۱۰). بنگرید به: موسوی نژاد، تراث، ص ۵۱-۵۲. درباره محمد بن منصور بن یزید مرادی (متوفی ۹۰۳/۲۹۰) تحریر امالی احمد بن عیسی بنگرید به:

Madelung, Der Imam al-Qasim ibn Ibrahim, pp.۸۰ff.

درباره محمد مرادی بنگرید به:

GAS, vol. ۱, p.۵۶۳ # ۶.

۳۷- امالی نوشته ابوسعید اسماعیل بن علی بن حسین سمان رازی (متوفی ۱۰۵۳/۴۴۵-۱۰۵۴). بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۱، ص ۵۷۵-۵۶۰، شرح حال ۳۴۰؛ ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۷، ص ۵۵-۶۰. همچنین بنگرید به: Schwarb, Handbook, #۳۲۱. درباره کتاب وی بنگرید به: انصاری، «معرفی امالی یک محدث معتزلی مذهب»؛ همو، «متن وصیتنامه از یک متکلم».  
۳۸- کتاب الامالی از الناطق بالحق ابوطالب یحیی بن حسین بن هارون بطحانی (متوفی ۱۰۳۳/۴۲۴). بنگرید به:

Kohlberg, Medieval Muslim Scholar, pp.۱۱۰-۱۱ #۲۹.

۳۹- الامالی الاثنینیه یا الانوار تألیف امام المرشد بالله ابوالحسین یحیی بن حسین بن اسماعیل شجری جرجانی (متولد ۱۰۲۱/۴۱۲، متوفی ۱۰۸۶/۴۷۹-۱۰۸۷ یا ۱۱۰۵/۴۹۹-۱۱۰۶). این کتاب را عبدالله بن حمود عزى (صعده، ۲۰۰۸/۱۴۲۹) تصحیح کرده است.

۴۰- الامالی الخمسیه یا امالی الشجرى نگاشته امام المرشد بالله ابوالحسین یحیی بن حسین بن اسماعیل شجری جرجانی. تحریر امالی به روایت محمد بن احمد بن علی بن ولید قرشی انف (متوفی ۱۲۲۶/۶۲۳) با عنوان کتاب الامالی: و هی شهیره بالامالی الخمسیه للمرشد بالله یحیی بن الحسین الشجرى رتبه محی الدین



محمد بن احمد بن علی بن ولید القرشی ثم العیشمی و کان قبل ذلک رتبه شمس الدین جمال المسلمین جعفر بن احمد بن ابی یحیی فی سبع و عشرين باباً (قاهره، ۱۹۵۷؛ تجدید چاپ بیروت ۱۹۸۳؛ تحقیق محمد حسن محمد حسن اسماعیل، بیروت: عالم الکتب، ۲۰۱۱/۱۴۲۲). درباره المرشد بالله بنگرید به:

Madelung, Der Imam al-Qasim ibn Ibrahim, pp. ۱۸۵-۱۸۴.

هم چنین بنگرید به ادامه ← ۱۰۸.

۴۱- اسرار الزیادات تألیف ابومضر شریح بن مؤید (حیات قرن پنجم هجری / یازدهم میلادی). متن مذکور در دو نسخه خطی در مکتبه اوقاف صنعاء به شماره‌های ۱۱۳۷ و ۱۱۳۹ باقی مانده است. بنگرید به: رقیحی، فهرست، ج ۲، ص ۸۹۹-۹۰۰. درباره ابومضر بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۲، ص ۳۹۵-۳۹۸، شرح حال شماره ۶۶۲؛ شهابی، طبقات الزیدیه الکبری، ج ۱، ص ۴۸۵-۴۸۶، شرح حال شماره ۲۸۴؛ مادلونگ، اخبار الائمة الزیدیه، مقدمه انگلیسی، ص ۱۹-۲۰. همچنین بنگرید به: انصاری، «میراث زیدیه ایران (۱)». محی الدین محمد بن احمد بن علی بن ولید قرشی انف (متوفی ۱۲۲۶/۶۲۳) به نوبه خود الجواهر و الدرر المستخرجه من شرح ابی مضر نگاشته که خلاصه‌ای از کتاب اسرار الزیادات ابی مضر است.

See our Mutazilism after Abd al-Jabbar, p. ۲۳۶.

هم چنین بنگرید به ادامه ← ۵۶.

۴۲- البلغة (لمن لا يحضر المفسر) فی تفسیر القرآن الکریم تألیف ابوالعباس محمد بن محمد بن احمد حاکم طوسی. بنگرید به: المستطاب، نسخه خطی مکتبه المنصور، برگ ۲۱۱ الف. همچنین بنگرید به: مشرقی و قاضی، طاووس یمانی، ص ۱۵۹-۱۶۰ که در آنجا سه نسخه از این تفسیر که در جایی دیگر از آن یاد نشده، معرفی کرده اند. (در کتابخانه جامع کبیر صنعاء نیز جزء سوم و جزء چهارمی از این تفسیر معرفی شده است. بنگرید به: احمد محمد عیسوی، فهرس المخطوطات الیمینیه، ج ۱، ص ۲۷-۲۸).

۴۳- کتاب الدولتین اثری تألیف ضرار بن عمرو کوفی (الفهرست للندیم، تحقیق ایمن فؤاد سید، لندن، ۲۰۰۹، ج ۱، بخش دوم، ص ۵۹۷) یا ابوعننس صیمری (الفهرست للندیم، ج ۱، بخش دوم، ص ۴۶۸).  
۴۴- دیوان الادب نوشته اسحاق بن ابراهیم فارابی / فارابی (متوفی حدود ۹۶۱/۳۵۰). متن مذکور کراراً منتشر شده است. (۱) دیوان الادب: اول معجم عربی مرتب بحسب الابنیه، پنج جلد، تحقیق احمد مختار عمر (قاهره، ۱۹۷۴-۱۹۷۹)؛ (۲) دیوان الادب: معجم لغوی تراثی، تحقیق عادل عبد الجبار شاطی (بیروت، ۲۰۰۳).

۴۵- الفائق فی اصول الدین، تألیف رکن الدین بن ملاحمی خوارزمی. تحقیق ویلفرد مادلونگ و مارتین مکدرموت (تهران، ۲۰۰۷).

۴۶- الفائق فی اصول الفقه نوشته حسن رصاص. درباره این کتاب بنگرید به:

Thiele, Propagating Mutazilism, p. ۵۵۱.

درباره نسخه‌های موجود این کتاب بنگرید به:

Schwarb, Handbook, #356 (12).

کتاب الفائق نیز منبع مهم برای نگارش کتاب صفوة الاختیار المنصور بالله بوده است (← ۸۸).

۴۷- کتاب غریب الحدیث تألیف ابوعبید قاسم بن سلام (متوفی ۸۳۸/۲۲۴)، تحقیق حسین محمد محمد

سنت آموزشی دینی میان زیدیان یمنی... / محمد کاظم رحمتی

شرف (قاهره، ۱۹۸۴). درباره ابو عبید بنگرید به: احمد پاکتچی، «ابو عبید قاسم بن سلام خزائی»، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۵، ص ۷۰۳-۷۱۱؛

Reinhard Weipert, Abu Ubayd al-Qasim b. Sallam, *The Encyclopaedia of Islam*. Three, Leiden ۲۰۰۸, fac. ۲۰۰۸-۱, pp. ۵۵-۵۸.

۴۸ - *الحاصر فی اصول الفقه* نوشته احمد بن عزیز حمیری (۸ <)؛ بنگرید به: ابن ابی الرجال، *مطلع البدور*، ج ۱، ص ۳۶۴، شرح حال ۱۵۳؛ وجیه، *اعلام*، ص ۱۴۳. کتاب به نظر می رسد که موجود نباشد.  
۴۹ - *الابانه فی الفقه* اشاره ای است به فتاوی الناصر للحق حسن بن علی اطروش (متوفی ۹۱۷/۳۰۴) که بعدها توسط محمد بن یعقوب هوسمی ناصری قاضی (حیات قرن پنجم هجری / یازدهم میلادی) تدوین و شرح (شرح الابانه) داده شده است. بنگرید به: شهاری، *طبقات الزیدیه الکبری*، ج ۲، ص ۹۱۴. برای Sobiroy, *Arabische Handschriften*, pp. ۵۰۲-۳ # ۲۶۸ (Cod. Ara. ۱۳۲۹). نسخه ای از کتاب *الابانه* به همراه شرح بر آن در کتابخانه مونیخ بنگرید به

برای دیگر نسخه های شرح در کتابخانه های ایران بنگرید به: دانش پژوه، «دو مشیخه زیدی»، ص ۱۷۹-۱۸۸؛ مادلونگ، *اخبار الائمه الزیدیه*، مقدمه انگلیسی، ص ۱۳. همچنین بنگرید به: حسینی، *مؤلفات الزیدیه*، ج ۱، ص ۳۱، شماره ۱۵؛

Madelung, *Der Imam al-Qasim ibn Ibrahim*, pp. ۱۵۹ff.

۵۰ - کتاب *الایضاح لفوائد المصباح* (گاهی نیز شرح *الایضاح* نامیده شده است) از حمید محلی (۱۷ <) شرحی بر *مصباح العلوم فی معرفة الحی القیوم* از احمد بن حسن رصاص (متوفی ۱۲۲۴/۶۲۱). نسخه ای ظاهراً منحصر به فرد از این شرح در کتابخانه مونیخ باقی مانده است. بنگرید به:

Sobieroj, *Arabische Handschriften*, pp. ۴۰۴-۵ # ۲۱۲ (Cod. arab ۱۲۷۱).

۵۱ - *الافاده فی تاریخ الائمه الساده* تألیف امام الناطق بالحق ابوطالب یحیی بن حسین بن هارون بطحانی (۳۴۰-۹۵۱/۴۲۴-۱۰۳۳). بنگرید به:

GAL, vol. ۱, p. ۴۰۲; GALS, vol. ۱, p. ۶۹۸.

کتاب منتشر شده و با تحقیق ابراهیم بن مجد الدین بن محمد مؤیدی و هادی بن حسن بن هادی حمزی (صده، ۲۰۰۱/۱۴۲۲) به چاپ رسیده است.

۵۲ - کتاب *الاحاطة نوشته الموفق بالله ابو عبدالله حسین بن اسماعیل شجری جرجانی* (متوفی پس از ۱۰۲۹/۴۲۰). از مجلد دوم این کتاب که در یک نسخه خطی موجود در کتابخانه دانشگاه لایدن

(Ms Leiden Or. 8409 [=Ar 1942b])

موجود است. مؤلفی متأخر و ناشناس شرحی که متن نیز در ضمن آن نقل شده بر این کتاب نگاشته که در یک نسخه خطی با عنوان *تعلیق الاحاطة* موجود است. بنگرید به نوشته مشترکمان:

Mutazilism after Abd al-Jabbar, Chapter Seven.

۵۳ - کتاب *الاکلیل شرح معانی التحصیل* نوشته حسین (یا حسن) بن مسلم تهامی، شرحی بر کتاب *تحصیل حسن رصاص*. بنگرید به:

Thiele, *Propagating Mutazilism*, p. ۵۴۵.

همچنین بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۲، ص ۱۴۲-۱۴۳، شرح حال ۴۴۰ (حسن بن مسلم)، ۲۲۰-۲۲۱، شرح حال ۴۹۴ (حسین بن مسلم)؛ شهابی، طبقات الزیدیه الکبری، ج ۱، ص ۳۴۷-۳۴۸، شرح حال ۲۰۱ (حسن بن مسلم)، ۴۰۰-۴۰۱، شرح حال ۲۳۳ (حسین بن مسلم)، ج ۳، ص ۱۲۹۴ (حسین بن مسلم تهامی)؛ حسینی، مؤلفات، ج ۱، ص ۱۴۹، شماره ۳۹۰. قرائت نام او به حسین بن مسلم به نظر مرجح تر می آید. بنگرید به بحث مشترکمان با عنوان:

Mutazilism in Rayy and Astarabad: Abu l-Fadl al-Abbas b. Sharwin.

در فصل مربوط به تحصیلات امام المهدی لدین الله احمد بن حسین بن قاسم شرح مجهولی بر کتاب الاکلیل باعنوان تعلیق الاکلیل ذکر شده است.

۵۴ - کتاب الاعتبار و سلوة العارفين تألیف الموفق بالله ابو عبدالله حسین بن اسماعیل شجری جرجانی (متوفی پس از ۱۰۲۹/۴۲۰)؛ تحقیق شده توسط عبدالسلام بن عباس الوجیه (صنعاء، چاپ سوم، ۲۰۰۸). همچنین بنگرید به: حسینی، مؤلفات، ج ۱، ص ۱۳۳، شماره ۳۴۰.

۵۵ - الجامع فی الشرح (همچنین به شرح التحریر یا تعلیق القاضی زید نیز شناخته می شود) نوشته زید بن محمد کلاری (حیات قرن پنجم هجری / یازدهم میلادی). بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۲، ص ۳۰۹-۳۱۲، شرح حال ۵۸۷؛ وجیه، اعلام، ص ۴۴۹-۴۵۰، شرح حال شماره ۴۳۸ (به همراه فهرستی از نسخه های خطی موجود متن). نسخه ای از کتاب نیز در کتابخانه بایریش در مونیخ نیز موجود است. بنگرید به:

Sobieroj, Arabische Handschriften, pp. ۲۷۹-۸۰ # ۱۲۹.

۵۶ - الجواهر و الدرر المستخرجه من شرح الزیادات، خلاصه ای از کتاب اسرار الزیادات نوشته ابومضر شریح بن مؤید (حیات قرن پنجم هجری / یازدهم میلادی). اسرار الزیادات، تألیف محی الدین محمد بن احمد بن علی بن ولید قرشی انف (متوفی ۱۲۲۶/۶۲۳) است. بنگرید به: حسینی، مؤلفات، ج ۱، ص ۳۸۴، شماره ۱۱۱۱. نسخه ای از کتاب در کتابخانه بایریش مونیخ موجود است. بنگرید به:

Sobieroj, Arabische Handschriften, pp. ۲۸۸-۹۰ # ۱۳۵.

همچنین بنگرید به: < ۴۱.

۵۷ - الجمل الحادیة فی شرح المقدمات الکافیة تألیف ابوالحسن طاهر بن احمد بن بابشاد (متوفی ۱۰۷۶/۴۶۹). بنگرید به: ایران ناز کاشیان، «ابن بابشاد»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، ص ۵۶-۵۷.

۵۸ - الکافی نگاشته ابوجعفر محمد بن یعقوب هوسمی که در یک نسخه خطی موجود است. هر چند هوسمی پیرو مکتب فقهی ناصر اطروش بوده، کتاب اخیر، اثری جامع تر و مشتمل بر نظرات فقهی مکاتب مختلف فقهی سنت زیدیه است. بنگرید به: حسینی، مؤلفات، ج ۲، ص ۳۷۱، شماره ۲۵۵۴؛ وجیه، اعلام، ص ۱۰۲۳-۱۰۲۴، شرح حال شماره ۱۰۹۵.

۵۹ - الکشف و البیان عن تفسیر القرآن نوشته احمد بن محمد ثعلبی (ثعالبی) (متوفی ۱۰۳۵/۴۲۷). درباره این تفسیر بنگرید به:

Saleh, The Formation of the classical tafsir tradition.

بخشی از تفسیر با عنوان ابو اسحاق احمد بن محمد الثعلبی، مقدمة الکشف و البیان عن تفسیر القرآن، با تحقیق خالد بن عون عنزی (ریاض، ۲۰۰۸) منتشر شده است. تصحیح از تمام متن تفسیر در ده جلد در بیروت

سنت آموزشی دینی میان زیدیان یمنی... / محمد کاظم رحمتی

(دار الاحیاء التراث العربی، ۱۴۲۲/۲۰۰۱) منتشر شده است.

۶۰ - کتاب الکواکب الدریة فی تفصیل النفحات المسکية، شرح خودنوشتی از حمید بن احمد محلی بر کتابش النفحات المسکية فی المسائل الکلامية است. نسخه‌ای به ظاهر ناقص از کواکب در کتابخانه آمبروزیانا (۱۸۴۸-۱۷۸، ff. ۱-۷۶، ۱۷۷/۱ F) باقی مانده است. بنگرید به:

Löfgren, Catalogo die manoscritti arabi, serie F-H [typewritten volume], p. ۲۸۸ # ۱۴۷۰.

از گرگور شوارب (Gregor Schwarb) از اینکه متن منتشر نشده این مجلد را در اختیارمان قرار داد، سپاسگزاری خود را بیان می‌کنیم.

۶۱ - کیفیة کشف الاحکام و الصفات عن خصائص المؤثرات و المقتضیات تألیف حسن رصاص. (← ۱۶). درباره این کتاب و ارتباط حسن رصاص با امام المنصور بالله، بنگرید به:

Thiele, Propagating Mutazilism, p. ۵۷۴f.

۶۲ - کیفیة ← ۶۹.

۶۳ - الخلافة بین البغدادیین و البصریین ← ۷۰.

۶۴ - الخلاصة النافعة بادللة القاطعة فی فوائد التابعة از احمد بن حسن رصاص (متوفی ۶۲۱/۱۲۲۴). بنگرید به: حسینی، مؤلفات، ج ۱، ص ۴۴۴، شماره ۱۳۰۶. کتاب با عنوان الخلاصة النافعة لاحمد بن حسن الاصاص با تحقیق امام حنفی سید عبدالله (قاهره، ۲۰۰۲) منتشر شده است.

۶۵ - کتاب الامام المنصور بالله. به احتمال زیاد اشاره به کتاب المذهب المنصور بالله باشد (← ۷۲).

۶۶ - کتاب السید ابی الطالب فی الطیف. مشخص نیست که کدام کتاب امام الناطق بالحق ابوطالب یحیی بن حسین بن هارون بطحانی (متوفی ۴۲۴/۱۰۳۳) مقصود نظر بوده است.

۶۷ - کتاب السید علی بن سلیمان. ارجاع به احتمال فراوان به کتابی از علی بن محمد بن سلیمان حسنی رسی (حیات قرن پنجم هجری / یازدهم میلادی) باشد که فقهی بوده است. بنگرید به: شهاری، طبقات الزیدیة الکبری، ج ۲، ص ۷۷۷-۷۸۷، شرح حال ۴۸۲. همین گونه ممکن است که وی علی بن سلیمان بن ابی الرجال (متوفی بعد از ۶۸۱/۱۲۸۳-۱۲۸۳) باشد. درباره او بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۳، ص ۲۵۷-۲۵۸، شرح حال شماره ۸۹۱.

۶۸ - المجموع فی الفقه تألیف علی بن محمد بن خلیل (حیات قرن پنجم هجری / یازدهم میلادی). درباره مؤلف و نسخه‌های موجود از کتاب مجموعش بنگرید به: وجیه، اعلام، ص ۷۱۰-۷۱۱، شرح حال شماره ۷۶۲ (با ارجاعات دیگر). نسخه‌ای از متن در کتابخانه بایریش باقی مانده است. بنگرید به:

Sobieroj, Arabische Handschriften, pp. ۲۸۰-۸۲ # ۱۳۰.

۶۹ - مسائل الخلاف بیننا و بین المشبهة و المجبرة و الخوارج و المرجئة نوشته ابورشید نیشابوری. درباره این کتاب بنگرید به مقاله مشترکمان:

Mutazilism after Abd al-Jabbar.

۷۰ - المسائل فی الخلاف بین البصریین و البغدادیین (همچنین مشهور به الخلاف بین البغدادیین و البصریین) از ابورشید نیشابوری، تحقیق معن زیاده و رضوان السید (بیروت، ۱۹۷۹) که بر اساس تنها نسخه

موجود متن متعلق به کتابخانه ملی برلین (گلاس ۱۲) تحقیق و منتشر شده است. بنگرید به نوشته مشترکمان: Mutazilism after Abd al-Jabbar.

۷۱ - المؤثرات و معرفة المشکلات از حسن بن محمد رصاص (متولد ۱۱۵۱/۵۴۶-۱۱۵۲، متوفی ۱۱۸۸/۵۸۴). کتاب توسط یان تیله

(Jan Thiele, Kausalität in der mutazilitischen Kosmologie)

تصحیح شده است. همچنین بنگرید به مقاله همو با عنوان:

Propagating Mutazilism, p.۵۴۷f.

۷۲ - المذهب من الفتاوی تألیف امام المنصور بالله عبدالله بن حمزه (متوفی ۱۲۱۷/۶۱۴). کتاب به تحریر (جمع و تهذیب) محمد بن اسعد مرادی، المذهب فی فتاوی المنصور بالله عبدالله بن حمزه علیه السلام، تحقیق عبدالسلام وجیه (صنعا، ۲۰۰۱) باقی مانده است. همچنین بنگرید به: حسینی، مؤلفات، ج ۳، ص ۸۷، شماره ۳۱۰۳.

۷۳ - المحيط اثری در نحو تألیف محمد بن علی بن احمد بن یعیش صنعانی (۲۲). بر طبق گفته وجیه (اعلام، ص ۹۸۴۴) کتاب به عنوان رساله دکتری در یمن تحقیق شده است.

۷۴ - کتاب المحيط از قاضی عبدالجبار. شاهی بر اینکه کتاب مذکور به یمن رسیده باشد، در دست نیست. ارجاع به این کتاب ممکن است به شرح همراه با نقل متن آن تألیف ابن متویه، المجموع فی المحيط بالتکلیف، مجلد اول که دو بار منتشر شده است: (۱) عمر السید اعظمی، قاهره، (بی تا)؛ (۲) تحقیق هوبن (J.J. Houben) (بیروت، ۱۹۶۵)؛ جلد دوم تحقیق هوبن و ژیماره (بیروت، ۱۹۸۱)؛ جلد سوم تحقیق یان پترس (بیروت، ۱۹۹۹). مارگاریتا همسکرک در حال آماده کردن تصحیح انتقادی از مجلد چهارم کتاب است. در حالی که به نظر می رسد متن اصلی کتاب المحيط در عالم اسلامی از میان رفته باشد، بخش های بلندی از این کتاب در مجموعه های مختلف در میان گنیزه قرائیم قاهره موجود است. بنگرید به:

See BenShammai, A note on some Karaite copies of Mutazilite writings, pp.۲۹۵-۳۰۴.

تصحیح انتقادی از بخش های موجود توسط عمر حمدان و گرگور شوارب در دست انجام است.

۷۵ - کتاب المحيط باصول الامامة علی مذهب الزیدیه تألیف علی بن حسین بن محمد سیاه (شاه) سربجان (سرببجان)، شرحی بر کتاب الدعامة فی تثبیت الامامة نوشته امام الناطق بالحق ابوطالب یحیی بن حسین بطحانی (متوفی ۱۰۳۳/۴۲۴). کتاب الدعامة توسط ناجی حسن که وی آن را به خطا با عنوان کتاب نصره مذاهب الزیدیه و با انتساب به صاحب بن عباد (بغداد، ۱۹۷۷) تجدید چاپ بیروت (۱۹۸۱) منتشر کرده است. همچنین بنگرید به:

Madelung, Zu einigen Werken, pp.۵-۱۰;

انصاری، «زیدیه و منابع مکتوب امامیه»، ص ۱۴۹-۱۶۱. کتاب المحيط (دست کم) در سه نسخه خطی باقی مانده است: (۱) نسخه خطی کتابخانه امبروزیانا، (See Löfgren/Traini, Catalogue, A ۲۳ # ۱c ۹۹-۹۸، pp. ۱۲؛ see also GALS, vol. ۱، p. ۱۲)؛ (۲) نسخه خطی مکتبه الاوقاف، جامع کبیر صنعاء، شماره ۶۴۵ (مورخ ۱۸ صفر ۱۰۶۵ / ۲۵ دسامبر ۱۶۴۵؛ بنگرید به: رقیحی، فهرست، ج ۲، ص ۷۳۷

سنت آموزشی دینی میان زیدیان یمنی... / محمد کاظم رحمتی

که در آنجا متن به خطا به ابن متویه نسبت داده شده است؛ (۳) نسخه‌ای که در کتابخانه خصوصی در یمن است (و توسط یوسف بن عواض بن عبدالله بن حسین بن زعکم بن خزرج، با تاریخ رمضان ۶۲۸/۷ولای ۱۲۳۱، کتابت شده است). تصویر الکترونی از نسخه در اختیار ما توسط مؤسسه امام زید بن علی الثقافیه قرار گرفته است. ما اطلاعی درباره محل نگهداری نسخه اصل نداریم.

۷۶ - کتاب *الموجز فی اصول الفقه* از امام الناطق بالحق ابوطالب یحیی بن حسین بن هارون بطحانی (متوفی ۱۰۳۳/۴۲۴). نیمه دوم کتاب که به خطا با انتساب به ابوالحسین بصری شرح العمدة، توسط عبدالحمید بن علی ابوزنید (دو جلد، مدینه ۱۴۱۰/۱۹۸۹-۱۹۹۰) منتشر شده است. درباره کتاب بنگرید به:

Schwarb, Handbook, # 315 (6); idem, Traditions of Zaydi- Mutazili usul al-fiqh.

۷۷ - ملحۃ الإعراب از ابومحمد قاسم حریری (متوفی ۱۱۲۲/۵۱۶)، که شروح فراوانی از جمله خود مؤلف بر آن نوشته شده است. بنگرید به:

GAL, vol. 1, p.328; GALS, vol. 1, pp.488-89.

متن و شرح مؤلف بر آن چندین بار منتشر شده است: ملحۃ الإعراب، تحقیق علی حسن علی عبدالحمید (عمان، ۱۹۸۸)؛ شرح ملحۃ الإعراب، تحقیق فائز فارس (اربند، ۱۹۹۱)؛ شرح ملحۃ الإعراب (قاهره، ۲۰۰۹). شرح علی بن سلیمان بن اسعد حارثی المعروف بابن حیدره (متوفی ۱۲۰۲/۵۹۹-۱۲۰۳) مسلماً در میان زیدیان شناخته شده بوده و احتمالاً مراد در اینجا نیز کتاب او باشد. بنگرید به: وجیه، اعلام، ص ۶۸۲، شرح حال شماره ۷۲۲.

۷۸ - *المستصفی من علم الاصول*، نوشته ابوحامد غزالی (متوفی ۱۱۱۱/۵۰۵).

۷۹ - *المعتمد لقاضی القضاة*. دانسته نیست که عبدالجبار کتابی با این عنوان نگاشته باشد. ممکن است که این خطا در اشاره به کتاب *العمد* او باشد. همچنین این تنها ارجاع به این مطلب است که کتاب اخیر قاضی عبدالجبار به یمن رسیده است. درباره کتاب *العمد* قاضی عبدالجبار بنگرید به: عثمان، *قاضی القضاة*، ص ۶۱.

۸۰ - کتاب *المعتمد فی اصول الدین* از رکن الدین محمود بن محمد ملاحمی خوارزمی، تحقیق ویلفرد مادلونگ و مارتین مکدرموت (لندن، ۱۹۹۱).

۸۱ - کتاب *المعتمد فی اصول الفقه* نوشته ابوالحسین بصری. این کتاب دو بار منتشر شده است: (۱) تحقیق محمد حمید الله با همکاری محمد بکر و حسن حنفی، دمشق ۱۹۶۴؛ (۲) با مقدمه خلیل المیس (بیروت، ۱۹۸۳).

۸۲ - کتاب *المتشابه القرآن* تألیف رکن الدین طاهر طریثی. درباره این کتاب و مؤلف آن بنگرید به: انصاری، «تحفه‌ای گرانقدر»؛ سالمی، «المتشابه القرآن للطریثی». سالمی در حال تصحیح انتقادی متن است. هر چند تمام نسخه‌های این کتاب در کتابخانه‌های زیدی باقی مانده است، کتاب در میان زیدیان نسبتاً ناشناخته بوده است. سوای متن حاضر، دیگر ارجاع به این کتاب در *ینابیع النصیحة فی عقائد الصحیحة* نوشته حسین بن محمد بن احمد بن یحیی هادوی (متوفی ۶۶۲-۶۶۳/۱۲۶۴-۱۲۶۵) (تحقیق مرتضی بن زید محطوری حسنی، صنعاء، مکتبه بدر، چاپ دوم، ۱۴۲۲/۲۰۰۱)، ص ۳۳۰ است.

۸۳ - *متشابه القرآن* نوشته عبدالجبار بن احمد اسدآبادی. کتاب دو بار منتشر شده است: (۱) تحقیق عدنان

محمد زر زور (قاهره، [۱۹۶۹]؛ (۲) احمد عبدالرحیم سائح و توفیق علی وهب (قاهره، ۲۰۰۹/۱۴۳۰).

۸۴ - نهج البلاغه تدوین شریف رضی (متوفی ۱۰۱۵/۴۰۶). بنگرید به:

Kohlberg, Medieval Muslim Scholar, p. 295 # 461; Modarressi, Tradition and Survival, pp.13-15.

۸۵ - القمر المنیر فی عقود کتاب التحریر نوشته امیر علی بن حسین بن یحیی بن یحیی (حیات قرن هفتم

هجری / چهاردهم میلادی). بنگرید به: حسینی، مؤلفات، ج ۲، ص ۳۴۵، شماره ۲۵۰۱.

۸۶ - رسائل الامام المنصور بالله عبدالله بن حمزه (۱). این رسائل با عنوان مجموع رسائل الامام

المنصور بالله عبدالله بن حمزه، دو مجلد و با تحقیق عبدالسلام بن عباس الوجیه (عمان، ۲۰۰۲) منتشر شده است.

۸۷ - کتاب الرياض تألیف ابواسعد مظفر بن عبدالرحیم بن علی حمدونی. بنگرید به: شهراری، طبقات

الزیدیه الکبری، ج ۲، ص ۱۱۴۱، شرح حال شماره ۷۱۶.

۸۸ - صفوة الاختیار نوشته امام المنصور بالله عبدالله بن حمزه بن سلیمان، در اصول فقه. بنگرید به:

حسینی، مؤلفات، ج ۲، ص ۲۲۹، شماره ۲۱۱۶. تحقیق شده توسط ابراهیم یحیی درسی حمزی و هادی بن

حسن بن هادی حمزی (صعده، ۲۰۰۲/۱۴۲۳).

۸۹ - شمس الشریعة الاسلام فی فقه اهل البيت - علیهم السلام - تألیف سلیمان بن ناصر سحامی (متوفی

بعد از ۱۲۰۳/۶۰۰-۱۲۰۴). بنگرید به: ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۲، ص ۳۷۷-۳۷۵، شرح حال شماره

۶۴۲؛ شهراری، طبقات الزیدیه الکبری، ج ۲، ص ۲۱۳-۲۱۴، شرح حال شماره ۲۰۷۱. درباره نسخه های

موجود کتاب بنگرید به: وجیه، اعلام، ص ۴۷۰-۴۷۱، شرح حال شماره ۴۶۶.

۹۰ - شرح الجمل الکبری، شرحی نوشته شده توسط ابوالحسن طاهر بن احمد بن بابشاد (۵۷) بر کتاب

الجمل ابوالقاسم عبدالرحمن بن اسحاق زجاجی (متوفی ۹۴۹/۳۳۷ یا ۹۵۱/۳۳۹). بنگرید به:

GALS, vol.1, pp.170-71.

۹۱ - شرح الاصول الکبیر نوشته سیاه سربجان. این عنوان برای علی بن حسین بن محمد سیاه (شاه)

سربجان (سربجان) در جایی دیگر ذکر نشده است. عنوان متضمن آن است که کتاب ممکن است که (شرح)

شرح بر کتاب الاصول ابن خلاد بوده است که اساسی برای تعلیق نویسی های مختلف توسط نویسندگان بعدی

زیدی بوده است. ممکن است که دو نسخه خطی، کتابخانه بریتانیا نسخه های شرقی ۸۶۱۳ و نسخه صنعاء،

مکتبه الجامع الکبیر (شرقیه) شماره ۵۴۱ (تحقیق شده توسط محمد عبدالهادی ابوریده با عنوان فی التوحید

(دیوان الاصول لابی رشید سعید بن محمد النیسابوری؟) (قاهره، ۱۹۶۹) در واقع بخش هایی از این شرح

باشند. بنگرید به مقاله مشترکمان:

Mutazilism in Daylam: Ali b. alHusayn Siyah [Shah] Sarijan [Sarbijan] and his writings.

۹۲ - شرح الاصول الخمسة تألیف عبدالجبار همدانی. متن مذکور معمولاً به همراه تعلیق شاگرد وی،

ابوالحسین احمد بن ابوهاشم محمد حسینی قزوینی مشهور به مانکدیم ششديو (متوفی ۱۰۳۴/۴۲۵) (کتاب

به خطا به عبدالجبار نسبت داده شده و توسط عبدالکریم عثمان، قاهره ۱۹۶۹/۱۳۸۴ (چاپ های بی شمار)

سنت آموزشی دینی میان زیدیان یمنی... / محمد کاظم رحمتی

تحقیق شده است) و یا احتمالاً با تعلیق ابو محمد اسماعیل بن علی فرزادی.

۹۳ - کتاب الشفاء فی احوال المصطفی (یا بتعریف حقوق المصطفی) تألیف قاضی عیاض (متوفی ۱۱۴۹/۵۴۴). بنگرید به:

GAL 1/455-56; GALS 1/630-32; M.usa, The Encyclopaedia of Islam. New Edition, vol.4, pp.289-90.

۹۴ - سیره پیامبر اسلام، نوشته محمد بن اسحاق بن یسار (۸۵-۱۵۱/۷۰۴-۷۶۷) به روایت ابو محمد عبدالمک بن هشام حمیری بصری (متوفی ۸۳۳/۲۱۸ یا ۸۲۸/۲۱۳). بنگرید به: طرایبش، روات محمد بن اسحاق؛

GAL. vol. 1, p.135 #3; GALS, vol. 1, pp.205ff; GAS, vol. 1, pp.288-290 # 1, pp.297-301 # 11. See also Rubin, The Life of Muhammad; Motzki (ed.), The Biography of Muhammad.

۹۵ - سیره الهادی الی الحق یحیی بن الحسین که توسط علی بن محمد بن عبدالله عباسی علوی نوشته شده است. بنگرید به قبل پاورقی های ۲ و ۸. سیره احمد الناصر توسط ویلفرد مادلونگ منتشر شده است. بنگرید به قبل، پاورقی ۸.

۹۶ - سیره المنصور القاسم بن علی العیانی (متوفی ۱۰۰۳/۳۹۳)، تألیف شده توسط کاتب او ابو عبدالله حسین بن احمد بن یعقوب همدانی. بنگرید به قبل، پاورقی ۱۱.

۹۷ - سیره المتوکل علی الله احمد بن سلیمان (متوفی ۱۱۷۱/۵۶۶)، تألیف شده توسط یحیی بن سلیمان ثقفی. بنگرید به قبل، پاورقی ۱۴.

۹۸ - التذکره فی احکام الجواهر و الاعراض از ابن متویه. در ۱۹۷۵ تصحیح بخشی از آن منتشر شده است: الحسن بن متویه النجرانی المعتزلی، التذکره فی احکام الجواهر و الاعراض، تصحیح سامی نشار لطف و فیصل بدر عون، قاهره. اکنون جایگزین آن چاپ، تصحیح انتقادی کل متن است: الحسن بن احمد ابن متویه، التذکره فی احکام الجواهر و الاعراض، دو جلد، تحقیق دانیل ژیماره (Daniel Gimaret) (قاهره، ۲۰۰۹). یکی از نسخه های که مورد استفاده ژیماره در تحقیقش بوده (أ) و تنها مشتمل بر بخش نخست کتاب بوده، در ۱۲۰۹/۶۰۵ در حوث کتابت شده است (← ۱۱۵) که در تصحیح به خطا خوف یا جوف (بنگرید به: همان، ج ۱، ص ۳۶۷، پاورقی ۵۷) خوانده شده است.

۹۹ - التهذیب الوسیط المجرّد من الافراط فی النحو تألیف محمد بن علی بن احمد بن یعیش صنعانی (← ۲۲). این کتاب توسط فخر صالح سلیمان قداره، بیروت ۱۴۱۱/۱۹۹۰-۱۹۹۱ تصحیح شده است. بنگرید به: وجیه، اعلام، ص ۱۷۷، ۹۴۳-۹۴۴، شرح حال شماره ۱۰۱۹. درباره نسخه خطی این کتاب که در کتابخانه بریتانیا باقی مانده، بنگرید به:

GALS, vol. 1, p.528.

۱۰۰ - التهذیب فی تفسیر القرآن تألیف حاکم جشمی، ابوسعید محسن بن محمد بن کرامه بیهقی بروقی (۴۱۳-۴۹۴/۱۰۲۲-۱۱۰۱). درباره نسخه های خطی این کتاب بنگرید به: Schwarb, Handbook, # ۲۴۶. درباره تفسیر حاکم جشمی بنگرید به: زررور، الحاکم الجشمی؛



# Mourad, The Revealed Text and the Intended Subtext.

۱۰۱ - التحریر فی الكشف عن نصوص الائمة النحاریر نوشته امام ابوطالب یحیی بن حسین هارونی دیلمی (متوفی ۱۰۳۳/۴۲۴). تصحیح انتقادی این متن توسط یحیی سالم عزان (صنعا، ۱۹۹۷) منتشر شده است. همچنین بنگرید به: حسینی، مؤلفات، ج ۱، ص ۲۵۳، شماره ۷۰۱.

۱۰۲ - کتاب التحصیل فی التوحید و التعدیل، اثر مختصر جامع کلامی نوشته حسن رصاص. بنگرید به:

Thiele, Propagating Mutazilism, p.549.

۱۰۳ - کتاب التجرید ابن ملاحمی، تلخیصی از کتاب المعتمد فی اصول الفقه ابوالحسن بصری است. کتاب مذکور در یک نسخه خطی (کتابخانه بادلیان، نسخه های خطی عربی ۱۰۳ e) باقی مانده است. بنگرید به مقدمه مصححان کتاب ابن ملاحمی، کتاب المعتمد فی اصول الدین (۸۰ <)، صفحه iv. چاپ عکسی همراه مقدمه ای بر آن توسط حسن انصاری و زابینه اشمیتکه در ضمن سلسله تاریخ و میراث (تهران/ برلین، ۲۰۱۱) منتشر شده است.

۱۰۴ - تعلیق الاکلیل < ۵۳.

۱۰۵ - تعلیق السید المؤید بالله، محتملاً اشاره ای است به زیادات امام المؤید بالله احمد بن حسین هارونی (متوفی ۱۰۲۰/۴۱۱)، که مشتمل بر فتاوی المؤید است که ابوالقاسم بن تال هوسمی المعروف بالاستاد گردآوری کرده است. بنگرید به: حسینی، مؤلفات، ج ۲، ص ۸۳، شماره ۱۷۳۲؛ وجیه، اعلام، ص ۱۰۱. درباره استاد بنگرید به: وجیه، اعلام، ص ۳۱۲-۳۱۳، شرح حال شماره ۲۹۱.

۱۰۶ - تعلیقات علی بن الحسین بن یحیی بن یحیی بن الامام الهادی < ۹.

۱۰۷ - تاریخ الرسل و الملوک نوشته ابوجعفر محمد بن جریر طبری (متوفی ۹۲۳/۳۱۰). درباره تحقیقات جدید در خصوص این کتاب بنگرید به:

Rydvig (ed.), Al-Tabari's history.

۱۰۸ - ترتیب الامالی الخمیسیه، تحریری از امالی المرشد بالله یحیی بن حسین بن اسماعیل شجری (متوفی ۱۰۸۶-۱۰۸۷ یا ۱۰۸۷/۴۹۹ یا ۱۱۰۶). این کتاب کراراً منتشر شده است: کتاب الامالی: و هی الشهیره بالامالی الخمیسیه للمرشد بالله یحیی بن الحسین الشجری رتبه محیی الدین محمد بن احمد بن علی بن الولید القرشی ثم العبشمی و کان قبل ذلک رتبه شمس الدین جمال المسلمین جعفر بن احمد بن ابی یحیی فی سبع و عشرين باباً، دو جلد (قاهره، ۱۹۵۷، تجدید چاپ بیروت، ۱۹۸۳)؛ تحقیق محمد حسن محمد حسن اسماعیل، بیروت، ۲۰۰۱/۱۴۲۲. بنگرید به قبل < ۴۰.

۱۰۹ - تیسیر المطالب من (فی) امالی ابی طالب، تحریری از امالی الناطق بالحق ابوطالب هارونی توسط شمس الدین قاضی جعفر بن احمد صنعانی (متوفی ۱۱۷۷/۵۷۳-۱۱۷۸). بنگرید به: حسینی، مؤلفات، ج ۱، ص ۳۴۷-۳۴۸، شماره ۱۰۰۵. کتاب چندین بار منتشر شده است: (۱) تحقیق یحیی عبدالکریم فصیل، بیروت ۱۹۷۵؛ (۲) تحقیق عبدالله حمود عزى (عمان، ۲۰۰۲).

۱۱۰ - کتاب التبیان شرح یاقوتة الايمان نوشته حسن رصاص، شرحی به همراه نقل متن مبتنی بر کتاب یاقوتة الايمان و واسطه البرهان ابوالفضل عباس بن شروین. بنگرید به مقاله مشترکمان:

Mutazilism in Rayy and Astarabad: Abu l-Fadl al-Abbas b. Sharwin.

سنت آموزشی دینی میان زیدیان یمنی... / محمد کاظم رحمتی

۱۱۱- العمدہ فی عیون صحیح الاخبار فی مناقب امام الابرار، نوشته ابوالحسن یحیی بن حسن بن حسین حلی اسدی ابن بطریق (متوفی ۱۲۰۳/۶۰۰ یا ۱۲۰۴/۶۰۱). بنگرید به:

Kohlberg, Medieval Muslim Scholar, pp.376-77 # 633.

درباره تداول کتاب مذکور در میان زیدیان بنگرید به: حسن انصاری، «ابن بطریق»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۲، ص ۴۸۳-۴۸۵؛ همو، «ابن شرفیه»؛ همو، «تازه‌های درباره ابن بطریق».

۱۱۲- کتاب اصول الاحکام فی الحلال و الحرام، نوشته امام المتوکل بالله احمد بن سلیمان حسنی یمنی (متوفی ۱۱۷۰/۵۶۶). بنگرید به: حسینی، مؤلفات، ج ۱، ص ۱۲۶-۱۲۷، شماره ۳۱۸؛ GALS, vol. ۱, # ۶۹۹ p. کتاب با عنوان اصول الاحکام الجامع الادلة الحلال و الحرام، تألیف المتوکل علی الله احمد بن سلیمان بن محمد بن المطهر بن علی بن الناصر احمد بن الهادی الی الحق یحیی بن الحسین، تحقیق عبدالله حمود عزى (صنعا، ۲۰۰۳) منتشر شده است.

۱۱۳- الوافی علی مذهب الهادی نوشته ابوالحسن علی بن بلال آملی. بنگرید به: وجیه، اعلام، ص ۶۶۲، شرح حال شماره ۶۹۵. ابن بلال عمدتاً به واسطه نگارش تکمله‌ای بر مصابیح فی سیرة الائمة ابوالعباس حسنی (متوفی ۹۶۳/۳۵۲) شهرت دارد.

۱۱۴- الزید الضریبه نوشته صالح بن سلیمان بن حویب (۳۰-). بنگرید به: وجیه، اعلام، ص ۴۹۰؛ حسینی، مؤلفات، ج ۲، ص ۷۳، شماره ۱۷۰۰.

#### مکان‌ها

۱۱۵- حوث، در منطقه حاشد قرار دارد. بنگرید به: یمانی، مجموع بلدان الیمنیه، ج ۱، ص ۲۱۳-۲۲۶، ۳۰۰؛ ابوفراس بن دعثم، سیرة المنصورية، سراسر کتاب.

۱۱۶- مسلت، روستای واقع در منطقه بنوقیس (از بنو ثریم) در ناحیه بلاض الظاهر منطقه حاشد. بنگرید به: اکوع، هجر العلم، ج ۴، ص ۲۰۵۰-۲۰۵۴.

۱۱۷- شاحل، واقع در ناحیه حجور، شمال غربی صنعا، بنگرید به: الحجری الیمانی، مجموع بلدان الیمن، ج ۲، ص ۲۴۰ به بعد (حجور)، ج ۳، ص ۴۴۱. درباره بنوشاور بنگرید به: مقحفی، موسوعة الالقاب الیمنیه، ج ۳، ص ۶۶-۶۸.

#### کتاب‌شناسی

العباسی العلوی، سیرة الهادی الی الحق، تحقیق سهیل زکار، بیروت، دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۹۷۲/۱۳۹۲.

عبدالله بن حمزه، مجموع رسائل الامام المنصور بالله عبدالله بن حمزه، دو جلد، تحقیق عبدالسلام بن عباس الوجیه، عمان، ۲۰۰۲.

همو، صفوة الاختیار، تحقیق ابراهیم یحیی الدرستی الحمزی و هادی بن الحسن بن هادی الحمزی، صعه، مرکز اهل البيت للدراسات الاسلامیه، ۲۰۰۲/۱۴۲۳.

عبدالجبار الهمدانی، متشابه القرآن، تحقیق عدنان محمد زررور، قاهره، دار التراث، ۱۹۶۹.

سنت آموزشی دینی میان زیدیان یمنی... / محمد کاظم رحمتی

- همو، متشابه القرآن، تحقیق احمد عبدالرحیم السائح و توفیق علی وهبه، قاهره، ۲۰۰۹/۱۴۳۰.
- عبدالکریم بن احمد مطهر، سيرة الامام يحيى بن محمد حميد الدين، المسمى كتاب الحكم من سيرة الامام الأئمة، دو جلد، تحقیق محمد عیسی صالحیه، عمان، ۱۹۹۸.
- ابوفراس بن دعثم، سيرة الشريفة المنصورية: سيرة الامام عبدالله بن حمزه ۵۹۳-۶۱۴، دو مجلد، تحقیق عبدالغنی محمود عبدالعاطی، بیروت، دار الفكر المعاصر، ۱۴۱۴/۱۹۹۳.
- ابوالحسین البصری، کتاب المعتمد فی اصول الفقه، تحقیق محمد حمید الله با همکاری محمد بکر و حسن الحنفی، دمشق، المعهد العلمي الفرنسي لدراسات العربية بالدمشق، ۱۹۶۴.
- همو، کتاب المعتمد فی اصول الفقه، با مقدمه خلیل المیس، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۹۸۳.
- ابورشید النیسابوری، المسائل الخلاف بین البصريين و البغداديين، تحقیق معن زیاده و رضوان السید، بیروت، ۱۹۷۹.
- ابوطالب یحیی بن الحسین بن الهارون البطحانی، کتاب الدعامة، تحقیق ناجی حسن (با عنوان نصرة المذاهب الزيدية منسوب به صاحب بن عباد)، بغداد، ۱۹۷۷؛ تجدید چاپ بیروت، الدار المتحدة، ۱۹۸۱.
- همو، الافادة فی تاریخ الأئمة السادة، تحقیق ابراهیم بن مجد الدین بن محمد المؤیدی و هادی بن حسن بن هادی الحمزی، صعده؛ مرکز اهل البيت للدراسات الاسلامیة، ۲۰۰۱/۱۴۲۲.
- همو، الافادة فی تاریخ الأئمة السادة، تحقیق محمد کاظم رحمتی، تهران: میراث مکتوب، ۲۰۰۹.
- همو، کتاب المجزی فی اصول الفقه، دو جلد، تحقیق عبدالحمید بن علی ابوزنید (با عنوان ابوالحسین البصری، شرح العمدة)، مدینه، مکتبة العلوم و الحكم، ۱۹۸۹/۱۴۱۰-۱۹۹۰.
- همو، التحرير لكشف عن نصوص الأئمة النحارير، تحقیق محمد یحیی سالم عزان (صنعا، ۱۹۹۷).
- ابوعبید قاسم بن سلام، کتاب غریب الحديث، تحقیق حسین محمد شرف، قاهره، الهيئة العامة للشؤون المطبعة الأميریه، ۱۹۸۴.
- Ahlwardt, Wilhelm, Kurzes Verzeichniss der Glaser'schen Sammlung arabischer Handschriften, Berlin: Gebr. Unger (T. Grimm), 1887.
- , Verzeichnis der arabischen Handschriften der Koniglichen Bibliothek zu Berlin 1-10, Berlin: A.W. Schade, 1887-99 [repr. Hildesheim: Olms, 1980-81].
- احمد بن عیسی، کتاب رأب الصدع، تحقیق علی بن اسماعیل بن عبدالله المؤیدی الصنعانی، بیروت، دارالنفائس، ۱۹۹۰/۱۴۱۰.
- همو، کتاب العلوم، دو جلد، بی جا، ۱۹۸۱/۱۴۰۱.
- اخبار فتح و خبر یحیی بن عبدالله و أخیه إدريس بن عبدالله (انتشار الحركة الزيدية فی اليمن و المغرب و الدیلم)، لآحمد بن سهل الرازی (متوفی فی الربع الأول من القرن الرابع الهجری)، دراسة و تحقیق ماهر جرار، بیروت، دارالغرب الاسلامی، ۱۹۹۵.
- احمد بن الحسین الامام المهدي، مجموع رسائل الامام الشهيد المهدي احمد بن الحسين (عليه السلام)، تحقیق عبدالکریم احمد جدبان، صعده، مکتبة التراث الاسلامی، ۲۰۰۳/۱۴۲۴.
- احمد بن سلیمان الحسینی الیمانی، کتاب اصول الاحکام الجامع لادلة الحلال و الحرام، تحقیق عبدالله حمود

سنت آموزشی دینی میان زیدیان یمنی... / محمد کاظم رحمتی

العزی، صنعاء، ۲۰۰۳.

اسماعیل بن علی الاکوع، هجر العلم و معاقله فی الیمن، شش جلد، بیروت، دارالفکر المعاصر، ۲۰۰۳/۱۴۲۴.  
حسین بن عبدالله العمری، مصادر التراث الیمنی فی المتحف البریطانی، دمشق، دارالمختار للتألیف و الطباعة و النشر و التوزیع، ۱۹۸۰/۱۴۰۰.

حسن انصاری، «اخبار الدولة السلجوقية»، معارف، ۴۹ (۱۳۷۹/۲۰۰۰)، ص ۱۶۷-۱۷۲.  
همو، «دو نسخه از کتاب مفقود نصر بن مزاحم»،

[http://ansari.kateban.com/entry1722.html] (accessed 27/01/2011).

همو، «فخر الدین رازی و مکاتبه او با یکی از حکماء معاصر خود»، معارف ۵۴ (۱۳۸۰/۲۰۰۱)، ص ۲۶-۱۰.

همو، «ابن شرفیه و کتاب عیون الحکم و المواعظ»، کتاب ماه دین، ۳۵ (۱۳۷۹/۲۰۰۰)، ص ۱۲-۱۵.  
همو، «کتابی ارزشمند در تاریخ امامان زیدی از مؤلفی طبری»، کتاب ماه دین، ۳۳ (۱۳۷۹/۲۰۰۰)، ص ۱۶-۱۲.

همو، «کتابی حدیثی از مؤلفی زیدی و ایرانی»، کتاب ماه دین، ۹۹ (۱۳۸۴/۲۰۰۵)، ص ۳۴-۳۷.  
همو، «متن وصیت نامه از یک متکلم از مکتب معتزله ری»

[http://ansari.kateban.com/entry1702.html] (accessed 28/01/2011).

همو، «میراث زیدیان ایران (۱): کتابی کلامی از ابومضر الشریحی».

[http://ansari.kateban.com/entry1678.html] (accessed 21/01/2011).

همو، «معرفی امالی یک محدث معتزلی مذهب»

[http://ansari.kateban.com/entry1703.html] (accessed 26/02/2011).

همو، «نهج البلاغه در میان زیدیان».

[http://ansari.kateban.com/entry826.html] (accessed 03/03/2011).

همو، «نامه‌هایی به گیلان (معرفی مجلدی دیگر از سیره منصور بالله»

[http://ansari.kateban.com/entry1377.html] (accessed 10/10/2010).

همو، «تاریخ مسلم لحجی»، معارف ۴۵ (۱۳۷۷/۱۹۹۸)، ص ۱۳۲-۱۵۲.

همو، «تازه‌هایی درباره ابن بطریق».

[http://ansari.kateban.com/entry822.html] (accessed 28/01/2011).

همو، تحفه‌ای گرانقدر از کاشمر ترشیز»، کتاب ماه دین، ۱۰۲-۱۰۳ (۱۳۸۷/۲۰۰۷)، ص ۴۹-۵۶.

همو، زیدیه و منابع مکتوب امامیه»، مجله علوم حدیث ۲۰ (۱۳۸۰/۲۰۰۱)، ص ۱۴۹-۱۶۱.

Ansari, Hassan and Sabine Schmidtke, "Iranian Zaydism during the ۷th/۱۳th century: Abu l-Fadl b. Shahrdawir al-Daylami al-Jilani and his commentary on the Qur'an," Journal Asiatique, [in press].

—, Mu 'tazilism after 'Abd al-Jabbar [forthcoming].

—, "Mu'tazilism after 'Abd al-Jabbar: Abu Rashid al-Nisaburi's Kitab Masail

al-khilaffi-l-usul (Studies on the transmission of knowledge from Iran to Yemen in the ۶th/۱۲th and ۷th/۱۳th c. I),» *Studia Iranica* ۳۹ (۲۰۱۰), pp. ۲۲۷-۷۸.

-- , "Mu'tazilism in Daylam: Ali b. al-Husayn Siyah [Shah] Sarijan [Sarbijan] and his writings" [forthcoming].

-- , "Mu'tazilism in Rayy and Astarabad: Abu l-Fadl al-'Abbas b. Sharwin," *Studia Iranica* [in press]

---, Zaydi Mu 'tazilism in 7th/13th century Yemen: The theological thought of 'Abd Allah b. Zayd al-Ansi (d. 667/1268) [forthcoming].

van Arendonk, Cornelis, *De opkomst van het zaiditische imamaat in Yemen*, Leiden: Brill, 1919 [French translation by Jacques Ryckmans, *Les debuts de l'imamat zaidite au Yemen*, Leiden: Brill, 1960].

Ben-Shammai, Haggai, "A note on some Karaite copies of Mu'tazilite writings," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 37 (1974), pp. 295-304.

محمد تقی دانش پژوه، «دو مشیخه زیدی»، نامه مینوی: مجموعه سی و هشت گفتار در ادب و فرهنگ ایرانی بیاس پنجاه سال تحقیق و مطالعات مجتبیوی مینوی، تدوین ایرج افشار، تهران، چاپخانه کاویانی، ۱۳۵۰/۱۹۷۱، ص ۱۷۹-۱۸۸.

محمد بن احمد الذهبی، *سیر اعلام النبلاء*، تحقیق شعیب الارنؤوط و دیگران، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۳/۱۹۹۳.

دیوان ابی فراس، تحقیق خلیل الدویحی، بیروت، ۱۴۱۴/۱۹۹۴.

al-Farabi / al-Faryabi, Ishaq b. Ibrahim, *Diwan al-adab. Awwal mu 'jam 'Arabi murattab bi-hasab al-abniya* ۱-۵, ed. Ahmad Mukhtar 'Umar, Cairo: al-Hay'a al-'amma li-shu'un al-matabi' al-amiriyya, ۱۹۷۴-۷۹.

-- , *Diwan al-adab. Mu 'jam lughawi turathi*, ed. Adil Abd al-Jabbar al-Shati, Beirut ۲۰۰۳.

فی التوحید (دیوان الاصول لابی رشید سعید بن محمد النیسابوری؟)، تحقیق محمد عبدالهادی ابوریده، قاهره، ۱۹۶۹.

GAL = C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur* 1-2. Zweite den Supplementbanden angepasste Auflage, Leiden: Brill, 1943-49.

GALS = C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur. Supplementbande* 1-3, Leiden: Brill, 1937-42.

GAS = F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums. Band I*, Leiden: Brill, 1967.

سنت آموزشی دینی میان زیدیان یمنی... / محمد کاظم رحمتی

سلوی سعد سلیمان الغالبی، (اعداد)، الامام المتوکل علی الله اسماعیل بن القاسم و دوره فی توحید الیمن ۱۰۵۴-۱۰۸۷هـ / ۱۶۴۴ - ۱۶۷۶م، بی جا، ۱۴۱۱/۱۹۹۱.

Gochenour, D. Thomas, "A Revised Bibliography of Medieval Yemeni History in light of Recent Publications and Discoveries," *Der Islam* 63 (1986), pp. 309-22.

Gunther, Sebastian, «Maqatil literature in medieval Islam,» *Journal of Arabic Literature* 25 (1994), pp. 192-212.

--, "al-Nawfali's Lost History: The Issue of a Ninth-Century Shi'ite Source Used by Al-Tabari and Abu l-Faraj al-Isfahani," *British Journal of Middle Eastern Studies* 36 (2009), pp. 241-66.

---, "... nor have I learned it from any book of theirs. Abu l-Faraj al-Isfahani: A Medieval Arabic Author at Work," *Islamstudien ohne Ende. Festschrift für den Islamwissenschaftler Werner Ende*, ed. Rainer Brunner, Würzburg: Ergon, 2002, pp. 139-53.

---, *Quellenuntersuchungen zu den "Maqatil at-Talibiyyin" des Abu l-Faraj al-Isfahani* (gest. 356/967), Hildesheim: Olms, 1991.

الحجری الیمانی، محمد بن احمد، *مجموع بلدان الیمن و قبائلها*، چهار مجلد، تحقیق اسماعیل بن علی الاکوع، صنعاء، وزارة الاعلام و الثقافة، ۲۰۰۹/۱۴۳۰.

الحریری، ابو محمد القاسم، *ملحة الاعراب*، تحقیق علی حسن علی عبدالحمید، عمان، دار العمار، ۱۹۸۸.

همو، شرح *ملحة الاعراب*، تحقیق فائز فارس، اربد، دار الامل، ۱۹۹۱.

همو، شرح *ملحة الاعراب*، تحقیق برکات یوسف حبود، صیدا/ بیروت، المكتب الاثري، ۱۹۹۷.

همو، شرح متن *ملحة الاعراب*، قاهره، دار البصائر، ۲۰۰۹.

الحسنی، ابو العباس احمد بن ابراهیم، *المصابيح فی السيرة و التاريخ*، تحقیق عبدالله بن عبدالله بن احمد الحوثی، عمان، ۲۰۰۲.

الحبشی، عبدالله محمد، *فهرست مخطوطات بعض المكتبات الخاصة فی الیمن*، لندن، بنیاد فرقان، ۱۹۹۴.

همو، *مصادر الفكر الاسلامی فی الیمن*، دمشق، مرکز الدراسات الیمنیه، چاپ اول ۱۹۷۲؛ چاپ دوم، ابوظبی، ۲۰۰۴/۱۴۲۵.

---, *Muallafat hukkam al-Yaman = The Works of the Rulers of Yemen*, ed. Elke Niewohner, Wiesbaden: Harrassowitz, 1979.

الحسین بن احمد بن یعقوب، *سيرة الامام المنصور بالله القاسم بن علی العیانی تحقیق عبدالله بن محمد الحبشی*، صنعاء، دارالحکمة الیمنیه، ۱۹۹۶/۱۴۱۷.

الأمیر الحسین بن بدرالدین محمد بن أحمد بن یحیی الهادوی، *ینابيع النصيحة فی العقائد الصحيحة*، تحقیق المرتضی بن زید المحطوری الحسنی، صنعاء، مكتبة بدر، چاپ دوم، ۲۰۰۱/۱۴۲۲.

سنت آموزشی دینی میان زیدیان یمنی... / محمد کاظم رحمتی

الحسینی، السيد احمد، مؤلفات الزيدية، سه جلد، قم، مكتبة آيت الله العظمى المرعشي النجفي، ١٤١٣/١٩٩٢-١٩٩٣.

ابن ابی الرجال احمد بن صالح، مطلع البدور و مجمع البحور فی تراجم رجال الزيدية، چهار مجلد، تحقيق مجد الدين بن محمد المنصور المؤيدى، صعه، مركز اهل البيت للدارسات الاسلامية، ٢٠٠٤.

ابن بلال الآملى، ابو الحسن على، تنمة المصابيح، تحقيق عبدالسلام الوجيه، عمان، مؤسسة الامام زيد بن على الثقافية، ٢٠٠٢.

ابن الدبيع، عبدالرحمن بن على، قرة العيون بالاخبار اليمن الميمون، تحقيق محمد بن على الكوع، قاهره ١٩٧١، تجديد چاپ صنعاء، مكتبة الارشاد، ٢٠٠٦.

ابن فنـد، محمد بن على بن يونس الزحيف، مآثر الأبرار فى تفصيل مجملات جواهر الأخبار و يسئى اللواحق الندية بالحدائق الوردية (شرح بسامة السيد صارم الدين الوزير)، سه مجلد، تحقيق عبدالسلام عباس الوجيه و خالد قاسم محمد المتوكل، صنعاء، مؤسسة الإمام زيد بن على الثقافية، ٢٠٠٢/١٤٢٣.

ابن فندق، لباب الانساب و لباب الالتاق، تحقيق سيد مهدي رجائي، قم، ٢٠٠٧/١٤٢٨.

ابن متويه، الحسن بن احمد، المجموع فى المحيط بالتكليف، تحقيق جلد اول، عمر السيد الاعظمى، قاهره، الدار المصرية للتأليف و الترجمة، بى تا.

Idem, al-Majmu fi l-muhit bi-l-taklif, vol. 1, ed. J.J. Houben, Beirut: Dar al-Mashriq, 1965; vol. 2, eds. J.J. Houben and D. Gimaret, Beirut: Dar al-Mashriq, 1981; vol. 3, ed. Jan Peters, Beirut: Dar al-Mashriq, 1999.

همو، التذكرة فى احكام الجواهر و الاعراض، تحقيق سامى نشار لطف و فيصل بدر عون، قاهره، دارالثقافة، ١٩٧٥.

همو، التذكرة فى احكام الجواهر و الاعراض، دو مجلد، تحقيق دانييل ژيماره (Daniel Gimaret)، قاهره، معهد الفرنسى للبحوث الشرقية فى القاهرة، ٢٠٠٩.

ابن قتيبيه، عبدالله بن مسلم، ادب الكاتب، تحقيق محمد الدالى، بيروت، مؤسسة الرسالة، چاپ دوم، ١٩٨٨.

ابن طاووس، فرج المهموم، قم، منشورات الرضى، ١٣٦٣ش/١٩٨٤.

الاربانى، على بن عبدالله، الموقف اليمنى من الحكم العثمانى الثانى، مع تحقيق مختارات الدرر المنثور فى سيرة الامام المنصور محمد بن يحيى بن حميد الدين، تحقيق امة الملك اسماعيل قاسم النور، دمشق، دار الفكر، ٢٠٠٨.

همو، سيرة الإمام محمد بن يحيى حميد الدين المسماة بالدر المنثور فى سيرة الإمام المنصور، دراسة و تحقيق محمد عيسى صالية، عمان، بيروت، دارالبشير / مؤسسة الرسالة، ١٩٩٦/١٤١٧.

عيسوى، احمد محمد و ديكران، فهرس المخطوطات اليمنية لدار المخطوطات و المكتبة الغربية بالجامع الكبير - صنعاء، قم، مكتبة سماحة آية الله العظمى المرعشى النجفى: الخزانة العالمية للمخطوطات الاسلامية / مركز الوثائق و التاريخ الدبلوماسى / وزارة الخارجية للجمهورية الاسلامية الايرانية، ٢٠٠٥/١٤٢٦.

عيسوى، احمد محمد و محمد سعيد المالح، فهرست مخطوطات المكتبة الغربية بالجامع الكبير بصنعاء، صنعاء، الجمهورية العربية اليمنية، مجلس القيادة، الهيئة العامة للآثار و الذخائر الكتب، ١٩٧٨.

ماهر جرار، «أربع رسائل زيدية مبكرة»، في محراب المعرفة: دراسات مهداة إلى احسان عباس، تدوين ابراهيم السعافين، بيروت، دار الغرب الاسلامي، ١٩٩٧.

Idem, «Some Lights on an Early Zaydite Manuscript: Akhbar Fakhkh wa-khabar Yahya b. 'Abdallah,» Asiatische Studien ٢٧ (١٩٩٣), pp. ٢٧٩-٩٧.

الجرموزي الآنسي، المطهر بن محمد، بناء الدولة القاسمية في اليمن في عهد المؤيد محمد بن القاسم ٩٠٠-١٠٥٤ هـ / ١٥٨٢-١٦٤٤، مع تحقيق مخطوطة الجوهر المنيرة في جمل من عيون السيرة، سه مجلد، تحقيق امة الملك اسماعيل قاسم الثور، صنعاء، مؤسسة الإمام زيد بن علي الثقافية، ٢٠٠٨.

همو، النبذة المشيرة إلى جمل من عيون السيرة في اخبار مولانا امير المؤمنين و سيد المسلمين المنصور بالله رب العالمين القاسم بن محمد بن علي، صنعاء، مكتبة اليمن الكبرى، ١٩٨٢.

همو، تحفة الأسماع والأبصار بما في السيرة المتوكلية من غرائب الأخبار، سيرة الامام المتوكل على الله اسماعيل بن قاسم ١٠١٩-١٠٨٧ هـ، دو مجلد، تحقيق عبدالحكيم بن عبدالمجيد الهجري، صنعاء، مؤسسة الامام زيد بن علي الثقافية، ٢٠٠٢/١٤٢٣.

الخطيب البغدادي، تاريخ بغداد، تحقيق مصطفى عبدالقادر عطاء، بيروت، دار الفكر، ١٩٩٧/١٤١٥. الخزرجي، علي بن الحسن، العقد الفاخر الحسن في طبقات اخيار اليمن و هو طراز إعلام الزمن في تراجم اعلام اليمن، پنج مجلد، تحقيق عبدالله قائد العبادي و ديگران، صنعاء: مكتبة الجيل الجديد، ٢٠٠٩.

همو، العقود اللؤلؤية في تاريخ الدولة الرسولية، تحقيق محمد بن علي الأكوع الحرالي، صنعاء مركز الدراسات والبحوث اليمني، ١٩٨٣/١٤٠٣.

Klaric, Tomislav, Untersuchungen zur politischen Geschichte der qasimidischen Dynastie (11./17. Jh.), Diss Georg-August-Universität Göttingen 2007.

Kohlberg, Etan, A Medieval Muslim Scholar at Work: Ibn Tawus and His Library, Leiden: Brill, 1992.

Levi Della Vida, Giorgio, Elenco dei manoscritti arabi islamici della Biblioteca vaticana: Vaticani, Barberiniani, Borgiani, Rossiani, Vatican: Biblioteca apostolica vaticana, 1935 [repr. 1968].

Lofgren, Oscar, Catalogo dei manoscritti arabi, serie F-H (typewritten volume) [K 150 suss.]. Catalog in topographic order of the one part of the Arab manuscripts fund (Caprotti fund), vol. III (series F-H) [unpublished typewritten manuscript].

Lofgren, Oscar and Renato Traini, Catalogue of the Arabic Manuscripts of the Biblioteca Ambrosiana. Vol. II: Nuovo Fondo: Series A-D (Nos. 1-830), Vicenza: N. Pozza, 1981.

Madelung, Wilferd (ed.), Arabic texts concerning the history of the Zaydi Imams of Tabaristan, Daylaman and Gilan, Beirut/Wiesbaden: Deutsches Orient-Institut/Franz Steiner, 1987.



أخبار أئمة الزيدية في طبرستان و ديلمان و جيلان، نصوص تاريخية جمعها و حققها ويلفرد مادلونگ، بيروت - ويسبادن، المعهد الألماني للأبحاث الشرقية، ١٩٨٧.

-- , Der Imam al-Qasim ibn Ibrahim und die Glaubenslehre der Zaiditen, Berlin: de Gruyter, 1965.

-- , "al-Hamdani's description of Northern Yemen in the light of chronicles of the 4th/10th and 5th/11th centuries," Al-Hamdani a great Yemeni scholar. Studies on the Occasion of his Millennial Anniversary, ed. Yusuf Mohammad Abdallah, San'a' [n.d.], pp. 129-37 [repr. in idem, Religious and Ethnic Movements, Part X].

-- , "Imam al-Qasim ibn Ibrahim and Mu'tazilism," On both sides of al-Mandab. Ethiopian, South-Arabic and Islamic studies presented to Oscar Lofgren, eds. U. Ehrensvar and C. Toll, Stockholm: Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul, 1989, pp. 39-47.

-- , "Land Ownership and Land Tax in Northern Yemen and Najran: 3rd-4th/9th-10th Century," Land Tenure and Social Transformation in the Middle East, ed. Tarif Khalidi, Beirut 1981, pp. 189-207 [repr. in idem, Religious and Ethnic Movements, Part XI].

-- , "Al-Qasim ibn Ibrahim and Christian Theology," Aram 3 (1991), pp. 35-44.

-- , Religious and Ethnic Movements in Medieval Islam, Hampshire: Variorum, 1992.

-- , "The Sirat al-Amirayn al-Ajallayn al-Sharifayn al-Fadilayn al-Qasim wa-Muhammad ibn al-Ja'far ibn al-Imam al-Qasim b. Ali al-Iyani as a historical source," Studies in the History of Arabia, I: Sources for the History of Arabia, part 2. Proceedings of the First International Symposium on Studies in the History of Arabia, Riyadh, April 1977. Riyadh 1979, pp. 69-87 [repr. in idem, Religious and Ethnic Movements, Part XII].

-- (ed.), The Sira of Imam Ahmad b. Yahya Al-Nasir li-Din Allah from Musallam al-Lahji's Kitab Akhbar Al-Zaydiyya bi l-Yaman, Exeter: Ithaca, 1990.

-- , "Zu einigen Werken des Imams Abu Talib an-Natig bi l-Haqq," Der Islam 63 (1986), pp. 5-10.

Makdisi, George, The rise of colleges: Institutions of learning in Islam and the West, Edinburgh 1981.

مانک دیم ششديو، احمد بن ابوهاشم محمد الحسینی القزوينی، (تعليق) شرح الاصول الخمسة، تحقيق عبدالکریم عثمان (به عنوان کتابی از قاضی عبدالجبار همدانی)، قاهره، مکتبه وهبه، ١٣٨٤/١٩٦٥.  
المقحفی، ابراهيم بن احمد، موسوعة الالقاب الیمنیه، هفت جلد، بیروت، المؤسسة الیمنیه للدراسات و النشر

سنت آموزشی دینی میان زیدیان یمنی... / محمد کاظم رحمتی

و التوزیع، ۲۰۱۰/۱۴۳۱.

المشرقی، عبدالوهاب احمد علی و محمد صالح یحیی القاضی، طاووس یمانی: فهرست میکروفیلم‌های مجموعه دار المخطوطات صنعاء، قم، کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی / مرکز اسناد تاریخ و دیپلماسی، اداره عمومی مخطوطات سازمان ...، ۲۰۰۱/۱۴۲۱.

حسین مدرسی طباطبائی، مکتب در فرایند تکامل: نظری بر تطور مبانی فکری تشیع در سه قرن نخستین، تهران، انتشارات کویر، ۱۳۸۶ ش/ ۲۰۰۷.

Modarressi Tabataba'i, Hossein, Tradition and survival: A bibliographical survey of early Shi'ite literature, Oxford: Oneworld, 2003.

Motzki, Harald (ed.), The Biography of Muhammad: The Issue of the Sources, Leiden: Brill, 2000.

Mourad, Suleiman, "The Revealed Text and the Intended Subtext: Notes on the Hermeneutics of the Qur'an in Mu'tazila Discourse as Reflected in the Tahdhib of al-Hakim al-Jishumi (d. 494/1101)," In the Shadow of the Pyramids: Festschrift in Honor of Dimitri Gutas on His 65th Birthday, eds. Felicitas Opwis and David Reisman, Leiden: Brill [in press].

المحلی، حسام الدین ابو عبدالله حمید بن احمد، الحدائق الوردیة فی مناقب أئمة الزیدیة، چاپ عکسی، صنعاء، توزیع السید حسین السیانی الحسینی، ۱۹۸۲، تجدید چاپ دمشق: دار اسامه، ۱۹۸۵/۱۴۰۵، چاپ دوم. همو، الحدائق الوردیة فی مناقب أئمة الزیدیة، تحقیق المرتضی بن زید المحطوری الحسینی، صنعاء، مطبوعات مکتبه مرکز بدر العلمی و الثقافی، ۲۰۰۲/۱۴۲۳.

محمد بن القاسم الرسی، مجموع کتب و رسائل، تحقیق عبدالکریم احمد جذبان، صعده، مکتبه التراث الاسلامی، ۲۰۰۲/۱۴۲۳.

المحبی، محمد امین بن فضل الله، خلاصة الاثر فی اعیان القرن الحادی العشر، پنج جلد، تحقیق محمد حسن محمد حسن اسماعیل، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۲۰۰۶.

المرادی، محمد بن اسعد، المہذب فی فتاوی المنصور بالله عبدالله بن حمزه علیه السلام، تحقیق عبدالسلام بن عباس الوجیه، صنعاء، مؤسسة الامام زید بن علی الثقافیة، ۲۰۰۱.

المرشد بالله ابوالحسین یحیی بن الحسین بن اسماعیل الشجرى الجرجانی، الامالی الاثنینیة، تحقیق عبدالله بن حمود العزى، صنعاء، مؤسسة الامام زید بن علی الثقافیة، ۲۰۰۸/۱۴۲۹.

کتاب الامالی: وهی الشیہرة بأمالی الخمیسیة للمرشد بالله یحیی بن الحسین الشجرى رتبه محیی الدین محمد بن احمد بن علی بن الولید القرشى ثم العیشمی وکان قبل ذلك رتبه شمس الدین جمال المسلمین جعفر بن احمد بن ابی یحیی فی سبع و عشرون باباً، دو جلد، مطبعة الفجالة، قاهره، ۱۹۵۷، تجدید چاپ عالم الکتب، بیروت، ۱۹۸۳.

همو، الامالی الخمیسیة، دو جلد، تحقیق محمد حسن محمد حسن اسماعیل، بیروت، عالم الکتب، ۲۰۰۱/۱۴۲۲.

سنت آموزشی دینی میان زیدیان یمنی... / محمد کاظم رحمتی

همو، سيرة الامام المؤيد بالله / احمد بن الحسين الهاروني، تحقيق صالح عبدالله قريان، صنعاء، مؤسسة الامام زيد بن علي الثقافية، ۱۴۲۴/۲۰۰۳.

همو، سيرة الامام المؤيد بالله / احمد بن الحسين الهاروني، تحقيق محمد كاظم رحمتی در ميراث بهارستان (مجموعه سيزده رساله)، تهران، مركز پژوهش هاي كتابخانه مجلس شورای اسلامي، ۱۳۸۸ش/۲۰۰۹، ص ۳۰۵-۳۸۸.

السيد علي الموسوي نجاد (نژاد)، تراث الزيدية، قم، مركز مطالعات و تحقيقات اديان و مذاهب، ۱۳۸۴ش/۲۰۰۵.

الموفق بالله ابو عبدالله الحسين بن اسماعيل الشجري الجرجاني، كتاب الاعتبار و سلوة العارفين، تحقيق عبدالسلام بن عباس الوجيه، صنعاء، مؤسسة الامام زيد بن علي الثقافية، ۲۰۰۸، چاپ سوم.  
النديم، ابوالفرج محمد بن اسحاق، فهرست، تحقيق ايمن فؤاد سيد، لندن، مؤسسة الفرقان لثراث الاسلامي، ۲۰۰۹/۱۴۳۰.

همو، فهرست، تحقيق رضا تجدد، تهران، انتشارات مروی، ۱۹۷۱.  
نشوان بن سعيد الحميري، شمس العلوم و دواء كلام العرب من الكلوم، عمان، وزارة التراث القومي و الثقافي، ۱۹۸۳.

همو، شمس العلوم و دواء كلام العرب من الكلوم، تحقيق حسين بن عبدالله العمري، مطهر بن علي الارياني و يوسف محمد عبدالله، بيروت / دمشق، دار الفكر المعاصر / دار الفكر، ۱۹۹۹.  
النوفلي، ابوالحسن علي بن محمد بن سليمان، كتاب الاخبار، تحقيق رسول جعفريان، قم، نشر حبيب، ۱۳۸۷ش/۲۰۰۹ يا ۲۰۱۰.

الثور، امة المالك اسماعيل قاسم، بناء الدولة القاسمية في اليمن في عهد المؤيد محمد بن القاسم، سه جلد، صنعاء، مؤسسة الامام زيد بن علي الثقافية، ۲۰۰۸.

Persenius, Mikael, The manuscripts of parts 1 and 2 of Shams al-'ulum by Nashwan al-Himyari: A study of their relationship, Uppsala, Uppsala University Library, 1997.

قاضي جعفر بن احمد السناعي، شمس الدين، تسيير المطالب من (في) امالي ابى طالب، تحقيق يحيى عبدالكريم الفضيل، بيروت، مؤسسة الاعلمي للمطبوعات، ۱۹۷۵.

همو، تسيير المطالب من (في) امالي ابى طالب، تحقيق عبدالله حمود العزى، عمان، مؤسسة الامام زيد بن علي الثقافية، ۲۰۰۲.

قائمة المخطوطات العربية المصورة من الجمهورية العربية اليمنية، قاهره، مطبعة دار الكتب، ۱۹۶۷.  
القاسم بن ابراهيم، مجموع كتب و رسائل الامام القاسم بن ابراهيم الرسى، ۱۶۹-۲۴۶هـ، تحقيق عبدالكريم احمد جذبان، صعده، دارالحكمة اليمنية، ۲۰۰۱.

الربعي، مفرح بن احمد، سيرة الاميرين الجليلين الشريفيين الفاضلين القاسم و محمد ابني جعفر بن الامام القاسم بن علي العياني: نص تاريخي يمني من القرن الخامس الهجري، تحقيق رضوان السيد و عبدالغني محمود عبدالعاطي، بيروت، دارالمنتخب العربي، ۱۴۱۳/۱۹۹۳.

سنت آموزشی دینی میان زیدیان یمنی... / محمد کاظم رحمتی

الرصاص، احمد بن الحسن، خلاصة النافعة، تحقيق امام حنفى سيد عبدالله، قاهره، ٢٠٠٢.

Rieu, Charles, Supplement of the Catalogue of the Arabic manuscripts in the British museum, London: Longmans & Co, 1894.

Rubin, Uri, The Life of Muhammad, Ashgate: Variorum, 1998.

ركن الدين بن الملاحمى الخوارزمى، كتاب الفائق فى اصول الدين، تحقيق ويلفرد مادلونگ و مارتين مكدرموت، تهران / برلين: انجمن حكمت و فلسفه / مؤسسه مطالعات اسلامى، ٢٠٠٧.

همو، كتاب المعتمد فى اصول الدين، تحقيق ويلفرد مادلونگ و مارتين مكدرموت، لندن، الهدى، ١٩٩١.  
الرقيحى، احمد عبدالرزاق، عبدالله الحبشى و على وهاب الآنسى، فهرست مخطوطات مكتبة الجامع الكبير صنعاء، چهار مجلد (صنعاء)، وزارة الاوقاف و الارشاد، ١٩٨٤/١٤٠٤.

Rydving, Hakan (ed.), Al-Tabari's history. Interpretations and challenges, Uppsala: Uppsala Uni- versitet, 2007.

Saleh, Walid A., The formation of the classical tafsir tradition. The Quran commentary of al-Tha' labi (d. 427/1035), Leiden: Brill, 2004.

السالمى، عبدالرحمن، «المتشابه للقرآن لطريثي: دراسة لكتاب و نسخها الخطية»، مجلة المعهد المخطوطات العربية، ٥٢ (٢٠٠٨)، ص ٧-٤٣.

الصنعانى، محمد بن على بن احمد بن يعيش، التهذيب الوسيط المجرد من الافراط و التفریط فى النحو، تحقيق فخر صالح سليمان قدره، بيروت، ١٤١١/١٩٩٠-١٩٩١.  
سيد، أيمن فؤاد، مصادر تاريخ اليمن فى العصر الاسلامى، قاهره، المهد الفرنسى لدراسات الشرقيه بقاهره، ١٩٧٤.

Schwarb, Gregor, Handbook of Mu tazilite Works and Authors [forthcoming].  
----, "Traditions of Zaydi-Mu'tazili usul al-fiqh from the 4th/10th to the 11th/17th century" [forthcoming].

Sezgin, Ursula, Abu Mihnaf: Ein Beitrag zur Historiographie der umayyadischen Zeit, Leiden: Brill, 1971.

الشهارى، ابراهيم بن القاسم، طبقات الزيدية الكبرى (القسم الثالث) و يسمى بلوغ المراد الى معرفة الاسناد، سه جلد، تحقيق عبدالسلام بن عباس الوجيه، عمان: مؤسسة الامام زيد بن على الثقافية، ١٤٢١/٢٠٠١.

al-Shamahi, Abdulla, Al-Imam al-Mansur 'Abdullah b. Hamzah b. Sulayman (d. 614/1217). A biography by his disciple Al-Faqih Humayd b. Ahmad al-Muhalli (d. 652/1254) in his work al-Hada'iq al-Wardiyyah fi Manaqib A immah al-Zaydiyyah. A Critical Edition 1-2, Diss Glasgow 2003.

الشامى، احمد بن محمد، تاريخ اليمن الفكرى العصر العباسى ١٣٢-٦٥٦هـ / ٧٥٠-١٢٥٩م، بيروت، منشورات العصر الحديث، ١٩٨٧.

الشوكانى، محمد بن على، البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع، قاهره، مطبعة السعادة، ١٣٤٨/١٩٣٠.

Sobieroj, Florian, Arabische Handschriften der bayerischen Staatsbibliothek zu Munchen unter Einschluss einiger türkischer und persischer Handschriften. Band ١. Stuttgart: Steiner, ٢٠٠٧.

الطبري، محمد بن جرير، بشارة المصطفى لشبيعة المرتضى، تحقيق جواد قيومي الاصفهاني، قم، مؤسسة النشر الاسلامي التابعه لجامعة المدرسين بقم المشرفة، ١٤٢٠/١٩٩٩-٢٠٠٠.

الطرايشي، مطيع، رواة محمد بن اسحاق بن يسار في المغازي والسير و سائر المرويات، بيروت / دمشق، دارالفكر المعاصر، ١٩٩٤.

التعلي، ابواسحاق احمد بن محمد، الكشف و البيان عن تفسير القرآن، ده جلد، بيروت، دار احياء التراث العربي، ١٤٢٢/٢٠٠١.

همو، مقدمات الكشف و البيان عن تفسير القرآن، تحقيق خالد بن عون العنزي، رياض، دار كنوز اشبليه للنشر و التوزيع، ٢٠٠٨.

التقي، سليمان بن يحيى، سيرة الامام احمد بن سليمان، ٥٣٢-٥٤٦هـ، الهرم، (جيزه): عين للدراسات و البحوث الانسانية و الاجتماعية، ٢٠٠٢.

Thiele, Jan, Kausalitat in der mu'tazilitischen Kosmologie. Das Kitab al-Mu'attirat wa-miftah al-muskilat des Zayditen al-Hasan ar-Rassas (st. 584/1188), Leiden: Brill, 2011.

-- , "Propagating Mu'tazilism in the 6th/12th century Zaydiyya: al-Hasan al-Rassas," Arabica 57 (2010), pp. 536-58.

Tritton, A.S., The rise of the Imams of Sanaa, London 1925 [repr. Westport, CT: Hyperion Press, 1981].

عثمان، عبدالكريم، قاضى القضاة عبدالجبار بن احمد الهمداني، قاهره، دار العربية، ١٩٦٧.

Voorhoeve, Petrus, Handlist of Arabic manuscripts in the Library of the University of Leiden and other collections in the Netherlands, Leiden: Bibliotheca Universitatis, 1957.

الوجيه، عبدالسلام بن عباس، اعلام المؤلفين الزيدية، عمان، مؤسسة الامام زيد بن علي الثقافية، ١٩٩٩/١٤٢٠.

همو، مصادر التراث في المكتبات الخاصة في اليمن، دو مجلد، عمان، مؤسسة الامام زيد بن علي الثقافية، ٢٠٠٢/١٤٢٢.

يحيى بن الحسين، غاية الاماني في اخبار القطر اليماني، دو جلد، تحقيق سعيد عبدالفتاح عاشور و محمد مصطفى زياده، دارالكتب العربي، قاهره، ١٩٦٨.

همو، المستطاب (الطبقات الزيدية الصغرى)، نسخه خطي مكتبة محمد بن محمد المنصور (صنعاء).  
ياقوت الحموي، معجم الادباء، تحقيق احسان عباس، بيروت، دار الغرب الاسلامي، ١٩٩٣/١٤١٤-١٩٩٤.  
زيارة اليمني، محمد بن محمد، ائمة اليمن، تعز، ١٣٧٥/١٩٥٥.

عدنان محمد زرزور، الحاکم الجسمی و منهجه فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسة الرسالی (۱۹۷۱).

### توضیحات مربوط به تصاویر:

۱. سیره‌الامام المهدی لدین الله احمد بن الحسین بن القاسم (متوفی ۱۲۵۸/۶۵۶). نسخه ج در تصحیح حاضر که در یک کتابخانه ناشناس شخصی یمنی در یمن نگهداری می‌شود. استنساخی از نسخه در دارالمخطوطات، صنعاء نگهداری می‌شود و تصویر ارائه شده برگرفته از آن است. نسخه اصل در ۲۹ شعبان ۱۰/۱۰۹۸ ژولای ۱۶۷۸ کتابت شده است. صفحه آغازین نسخه نشانگر آن است که نسخه شماره گذاری شده و برگ‌های مورد بحث ۱ الف و ۱ ب (به رنگ سبز در بالای صفحات) است.
۲. سیره‌الامام المهدی لدین الله احمد بن الحسین بن القاسم (متوفی ۱۲۵۸/۶۵۶). نسخه ج در تصحیح حاضر. در این تصویر برگ‌های ۳ب-۴ الف (شماره گذاری در بالای صفحات) آمده است. آغاز تحصیلات (نشأ) امام در برگ ۴ الف از انتهای صفحه است. کتابت شده در ۱۶۸۷/۱۰۹۸.
۳. سیره‌الامام المهدی لدین الله احمد بن الحسین بن القاسم (متوفی ۱۲۵۸/۶۵۶). نسخه ج در تصحیح حاضر. در این تصویر صفحات ۴ب-۵ الف (شماره گذاری در بالای صفحات). کتابت شده در ۱۶۸۷/۱۰۹۸.
۴. سیره‌الامام المهدی لدین الله احمد بن الحسین بن القاسم (متوفی ۱۲۵۸/۶۵۶). نسخه ج در تصحیح حاضر. در این تصویر برگ‌های ۵ب-۶ الف (شماره گذاری در بالای صفحات). کتابت شده در ۱۶۷۸/۱۰۹۸.
۵. سیره‌الامام المهدی لدین الله احمد بن الحسین بن القاسم (متوفی ۱۲۵۸/۶۵۶). نسخه ج در تصحیح حاضر. در این تصویر صفحات ۶ب-۷ الف آمده است (شماره گذاری در بالای صفحات است). آخر بخش مربوط به تحصیلات امام (نشأ) در برگ ۶ب، سطر ۱۰. کتابت شده در ۱۶۸۷/۱۰۹۸.
۶. سیره‌الامام المهدی لدین الله احمد بن الحسین بن القاسم (متوفی ۱۲۵۸/۶۵۶). نسخه د در تصحیح حاضر که در یک کتابخانه شخصی ناشناخته در یمن نگهداری می‌شود. تصویر دیجیتالی نسخه در مؤسسه امام زید بن علی الثقافیة نگهداری می‌شود. کتابت نسخه در روز جمعه ۱۴ شعبان ۱۳۱۰/۳ مارس ۱۸۹۳ به پایان رسیده است. تصویر مشتمل بر عنوان و عبارت آغازین متن سیره است.
۷. سیره‌الامام المهدی لدین الله احمد بن الحسین بن القاسم (متوفی ۱۲۵۸/۶۵۶). نسخه د در تصحیح حاضر. کتابت شده در ۱۸۹۳/۱۳۱۰. تصویر صفحات ۴ب-۵ الف است که مشتمل بر آغاز بخش مربوط به تحصیلات امام (نشأ) در آخرین خط برگ ۴ب است.
۸. سیره‌الامام المهدی لدین الله احمد بن الحسین بن القاسم (متوفی ۱۲۵۸/۶۵۶). نسخه د در تصحیح حاضر. برگ‌های ۵ب-۶ الف. کتابت شده در ۱۸۹۳/۱۳۱۰.
۹. سیره‌الامام المهدی لدین الله احمد بن الحسین بن القاسم (متوفی ۱۲۵۸/۶۵۶). نسخه د در تصحیح حاضر. برگ‌های ۶ب-۷ الف. کتابت شده در ۱۸۹۳/۱۳۱۰.
۱۰. سیره‌الامام المهدی لدین الله احمد بن الحسین بن القاسم (متوفی ۱۲۵۸/۶۵۶). نسخه د در تصحیح حاضر. برگ‌های ۷ب-۸ الف. کتابت شده در ۱۸۹۳/۱۳۱۰. آخر متن درباره تحصیلات امام (نشأ) در برگ ۷ب، سطر ۱۱.